Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың иитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 218 (15192) ◆ 1993 чылдын ноябрь 18, четверг ◆ Солуна ат салган шагы 21:00 ☰ Садар өртээ 70 рубль

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок XXV сессиязы

БОДАМЧАЛЫГ ШИИТПИРЛЕП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

ТР-ниң Дээди Совединиң 24-кү сессиязын сөөлүзү деп бодап, санап турган болзувусса, тургустунуп келген байдалдың эйыы-биле база катап чыглып, сүмележир ужур депутаттарга таварышкан. Ынчангаш Дээди Советтиң 25-ки сессиязы дүүн Кызылга Чазак бажыңының хуралдаар залынга болуп эткен. Анаа 90 чедир депутаттың чыглып келгени— сессияның сайгарып, анализтеп, боланып көөр айтырыының чугулазын херечилеп турар. Хүн айтырыынче дараазында үш үүл кирген. 1). Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң дугайында; 2) Тыва Республиканың референдумунуң дугайында; 3) Яндыг-бүрү айтырыглар.

25-ки сессияга Чазак кежигүнери, партиялар болган шимчээшкиннериң төлээлери, чагыргаларның, ажыл-агый, албан черлериниң чамдык удуртукчулары, Федералдыг Хуралның болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарынга кандидаттар чалазып киришкен.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди Дээди Советтиң Даргазы **К. А. Бичелей** кылган. Оон илеткелиниң сөзүглелин бистиң солунуун дараазында номериге бүрүү парлаар. Илеткелиге айтырыгларга харылаан соонда илеткел талазы-биле саналдарны дараазында эштер бергеи: депутаттар **Б. Д. Монгуш, Г. Я. Эпп**, ТР-ниң Президентизиниң чөвүлекчизи **А. С. Ооржак**, Чаа-Хөл район Совединиң даргазы **А. С. Хоюгбан**, депутаттар **В. С. Салчак, В. У. Хомушку, Г. Ч. Ширшин, Ч. К. Аяр-Саная**, РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг илдириниң эргем ажыллакчызы **К. Д. Аракчаа**, политехникиг институттуң Кызылда филиалының ректору **М. А.-Х. Ондар**, Тываның казактар иниитилелиниң төлээзи **А. С. Шумов**.

Сайгарып чугаалажып турар айтырыг — РФ-тиң Конституция төлевилелиниг хамаарыштыр ТР-ниң Президентизи **Ш. Д. Ооржак** сөс алган (оон чугаазын дараазында парлаар).

Санал-оналдар солчулгазы болган соонда, хүн чурумунуң бирги айтырыынга хамаарыштыр ДС-тиң Даргазы К. А. Бичелдей түүнел сөс чугаалаан. Ол санал бергеннериң бодалдарын иитилештир түүнээн.

Оон соонда 25-ки сессия Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниг хамаарыштыр ТР-ниң Дээди Совединиң доктаалын, РФ Конституциязының төлевилели-биле холбаштыр ТР-ниң Дээди Совединиң Тыва Республиканың чонунга кыйгырыын сайгарып чугаалашкан болгаш хүлээп алган. Ол ышкаш декабрь 12-де ТР-ниң референдумун эртирер дугайында доктаалды база чугаалашкан. Референдумга киирер айтырыг мынчыг: «1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алдынган Тыва Республиканың Конституциязын (Үнезин Хоолдузун) детуунр силер бе? «Ийе» азы «Чок».

Чамдык хоолдуларга өскерилгелерни болгаш немелелер киирер дугайында айтырыгны депутаттар база чугаалашкан болгаш ол талазы-биле чогуур документилерни хүлээп алган.

25-ки сессияга яндыг-бүрү айтырыгларны, сессияның алыңга келген чагаа-бижиктерин, кыйгырыгларын депутаттар ыңнаан болгаш шиитпирлерин хүлээп алган.

Сессияның ажылын түүн, ноябрь 17-де тыва радиога доот дамчыткан. Сессиядан делегеннерге отчётту солунуң дараазында номериге бөөр.

Бистиң корр.

Редакцияның сөөлгү почтазындан

АКША ЧОК БАНК,

АМЫДЫРААРЫ БЕРГЕДЭЭН ЧОН

Экономиканың бажыраанызы-биле, рынокту кадыг-берге үелери эгелээни-биле чонуң амыдырал-чуртталгазы хүн келген тудум-на улам бергедээшкиннерге таварышу турар. Маңаа чижек кылдыр Эрзин кожуунуң ажылчы чонунуң амыдырал-чуртталгазынга кирейн.

Амыы үеде хүннүң-не ажылчем, үлегпүр бараанналарының, кывар-чаар материалдарының өртектери өзүп турарын билбес кижилер чок. Ол уламнаан үениң байдалы-биле кижилерге акша-көпеек херек. Малчыдаа, ажылчын-даа, албан-хаакчыт-даа, пенсионер-даа кижилер акша чокта амыдыраары берге.

Районуң күрбаныгаанга акша боду чогундан үстүнде адаанын яндыг-бүрү категорияларының кижилери сентябрь айдан ам бо хүннерге чедир ажылдап каан акшазын албаан.

Көдээде мал малдап чоруур малчыннар алызы-ла боттарының холунда хуузунда каш-даа болза мал-маганныг болгаш оларның ажык-дузазын көрүп амыдыраа орарлар. Совхозтарның боттарының ажылчыннарынга төлээр акшазы баңкының агар санында чок.

Бо чылын чаъсталашкынныг чай болганы-биле мал чемй — сигении совхозтар четчириби-биле белеткеп алган. Тараа база элбек болган. Күрүнеге эт, дүк, сүт саткаанының өртээн санажып албаан. Ол ыпкаш тараны ам бо хүннерде садары уламтылавышаан. Бо саткан мал болгаш чер ажылының продукцияларындан элээн хөй орулганы киирип алырлар. Ол киирип ажан акшазын ажыр дээрге-даа, банкыла акша чок болуп турар.

Район төвүнде алban черлеринде, организацияларда ажылдап турарлар, эмчилер, башкылар-даа сентябрьдан бээр акша-шалының алban-наар. Чурттакчылыг суурларда ажылдап турарлар оон-даа дора. Хлеб-садың чиир акшазы чок болуп турарлар. Хлеб өртээ база өскен.

Кижилериң амыдырал-чуртталгазынга түү-даа турун болур. Маңаа бир чижектен киирип көрейн. Эрзин суурунуң чурттакчызы пенсионер Баям Дамбаның дунмазының оглу Кызыл хоорайга ОМОН-га ажылдап турган үезинде алban-хүлээлгезин күүседіл чораан, амы-тыныдан чарылган. Ону ажаажып чоруур дээш акша чок, пенсия алban-дан бээр 2 ай болганын ол хомудап чугаалаар болду. Оон-даа өске пенсионерлериң хомудалдары хөй.

Ол ышкаш кожуун төвүнде, көдээ суурларда школа башкыдарының талазындан шалының албан-дан бээр база ийи ай болган. Ол дугайын район чагыргазының өредилге киллизиниң инспектору С.-Б. К. Соян мынчаар чугаалаар болду:

— Башкыларга хлеб өртээ чок. Бөлүңгүя Мөрен школазының башкыларының хомудалы улуг. Эрзин школазының башкыларындан 20 ажык кижи ат салган тускай бижикти кожуун чагыргазында эккеп бергеи. Бо чылдың ноябрь айның 1-ниң хүнүнге чедир шалың акшазын төлеп бербес болза, ажылче үнмес бек дээр дугайында ыңда бижээн.

«Мөрен» совхозтуң Сылын-Мыйыс сүт-бараан фермазының бөлүк садчыларының хомудалы база улуг. Эрткен чайын сүт үеринге таварышкаш, ферманың ажылдакчылары чайлаглап көжерде бажың иштинің эт-хереклеин, кышкы идик-хевин кыштаанда бажыңнарында хаапкан. Үер алган бажыңнарың сонгалары-биле дедиешкен сугта печкалары кээп дүшкен, ол хамык эт-хереклелер суг кырыына салдап, кара ыш-хүл-биле холушкаш, оон эт-хереклелерден, идик-хептен алыр чүве чок болган.

Ол-ла бүгүнү катап тургузуп алыры-биле күрүнеден акша дузалаан дээр дугайын чугаалаады. Ол акшаны алгаш, совхозта шалың акшазы чогуур үезинде үнгеп болза, эт-хереклеп, кышкы идик-хептен садың алыр арга турганын хомудап чугаалаалдар.

Кыштың соогу келген. Байдал бергедээн. Райпонуң автомагазинине ферма ажылдакчыларының бараан алырыы-биле данзызын киирип каан дээрзин база чугаалаалдар. Херек кырында оон идик-хептен алыр дээрге кижите таварыш барааннар та бар, та чок дээрзин оларның чугаазындан билип алдым.

Шынап-ла акша айтырыы берге-деп турар.

Кожуунуң девискээринде коммерсантылар көвей. Олар боттарына киирип алган акшазын банкыга дужаавайн турар. Ол ышкаш эрага сөөр дакчыларының бараан алырыы-биле данзызын киирип каан дээрзин база чугаалаалдар. Херек кырында оон идик-хептен алыр дээрге кижите таварыш барааннар та бар, та чок дээрзин оларның чугаазындан билип алдым.

Шынап-ла акша айтырыы берге-деп турар.

Кожуунуң девискээринде коммерсантылар көвей. Олар боттарына киирип алган акшазын банкыга дужаавайн турар. Ол ышкаш эрага сөөр «адрестер» база көвей. Ол-ла бүгү киирип алган акшалар кожуун девискээринден дашкаар үнүп турарындан акша саарылгазы, акша боду банкыла чок болуп турар.

Бо талазы-биле акша айтырының дугайында кожуун чагыргазының дарганы республиканың күрбаныгының удуртулгазы-биле хүн бүрү чугааны кылып турар. Оон кадыг-даа эки таланың түүнели чок.

Николай ДАЖИНМАЙ.

АДА ЧАГЫЫ СУРГААЛДЫГ

Тыва өгбелериң «Кыры шимчээрге, хырын тодар» дээн үлегер домаа, шынап-ла, өдүрээн часпаан. Сүт-Хөл кожуунуң «Кызыл-Тайга» совхозунуң дуржулгалыг, хоочун механизатору Хүрештигбей Чимит-оолович Монгуш ол үлегерни ёзулуг бадыткап чоруур.

Хүрештигбей ажый «демир-аңдын» мунгандан бээр үжен чылдың иүүрү болган. Ол амыдыралының аайы-биле Шамбалыгның, Баян-Таланың карак четпес, дүдускектиг, делгеи ховуларынга комбайнын, трактورун мунупкаш, та чеже мун-мун тонна тараанны өстүрүп, ажаан келген, ону санаары берге.

Х. Ч. Монгуш ортумак дург-сынныг, дүргеи кылаштыг, үргүлчү хөглүг, баштак чоруур, чугаакыр, улуг, бичиндаа кижилерге таварышканда, «угбам, акым, дунмам, оглум, кызым» деп сөстерни аксындан дүжүрбес, төрүмелинден эвилен-эзлдек кижилериң биреэзи. Ол бир кыс, дөрт оол уругунуң ынак адазы.

«Ада дээзер оол ховар» дижир, ооң ийи оглу ол үлегери арта баскаш, адазының изин истеп, ёзулуг тараажылар болган. Дээди эртемниг агроном элшкылар чылыг өрээл, чымчак сандай дилевейи, арат-тараачын ажылгагыйын тургузуп, совхозунга улуун киирип турар. Ийи алышкы эткен чылын суур бажында, колхоз үезинде-ле кагдыгган тараа шөлүн болбаазыратканаш, аңаа сула чажыр өстүргеш, хоомай эвес дүжүттү алган. 100 ажыг тонна көксула совхозта дужаатынган. Киргеи орулга база хомудал чок. Оларның төккен дери хилис барбаан, азы өскээр чугаалаарга, кыызын шимчеткеш, хырны тоткан.

Хүрештигбей Монгуш комбайн, трактор башкарарыдан ангыда, дуржулгалыг суттатчы. Оон суттарын чайлаан шөлүнүң дужуду бо чылын дыка шыырак болган, ряэзи. Ол бир кыс, дөрт оол уругунуң ынак адазы.

«Ада дээзер оол ховар» дижир, ооң ийи оглу ол үлегери арта баскаш, адазының изин истеп, ёзулуг тараажылар болган. Дээди эртемниг агроном элшкылар чылыг өрээл, чымчак сандай дилевейи, арат-тараачын ажылгагыйын тургузуп, совхозунга улуун киирип турар. Ийи алышкы эткен чылын суур бажында, колхоз үезинде-ле кагдыгган тараа шөлүн болбаазыраткаш, аңаа сула чажыр өстүргеш, хоомай эвес дүжүттү алган. 100 ажыг тонна көксула совхозта дужаатынган. Киргеи орулга база хомудал чок. Оларның төккен дери хилис барбаан, азы өскээр чугаалаарга, кыызын шимчеткеш, хырны тоткан.

Хүрештигбей Монгуш комбайн, трактор башкарарыдан ангыда, дуржулгалыг суттатчы. Оон суттарын чайлаан шөлүнүң дужуду бо чылын дыка шыырак болган, бир гектардан 15 центнер тараанны ажаган.

Хоочун механизатордан ажытөл, ажыл-агый дугайын сонуургап, каксы айтырымга, ол мынчаар харылады:

— Оол уруг адазының чуртун тудуп, ажыл-ижин улам-чылаар болза, тыва кижиге оон чоргааранчыг чүве турбас. Мээн ийи оглум төөрээн совхозунга дамдыг-даа бол дуза када бергенинге ажок өөрүүр, чоргаарланыг-дыр мен. Оларның бо чедишкини дээрге, хөөкүйлерниң шудургу күш-ажылының түннели, төккен дериниң шаңналы-дыр. Ажылдың хайыразы улуг. Оол уруг ажылдан-на ойлавайн чоруур болза, хырны тодуг, эвти бүдүн болур. Болумнуг-даа, өскелериң-даа оол уругларына ада кижи мээн чагым ол.

«Кызыл-Тайга» совхозта арат-тараачын ажыл-агыйлыгдары-биле катай 600 гектар тараа шөлү бар. Бо чылын ол шөлдерге чүгле ийи комбайн ажылдап күзээн. Оларның бирээзин Хүрештигбей Монгуш, өскезин аныяк комбайнер Владимир Түлүш башкарып турар. Барык бүдүн ай иштинде туруушкун чок шудургу ажылдап турган, бо чылгы дужүттү комбайнерлер чогуур үезинде ажаап алган.

Быжыг тура-сорук, изиг күзел, ажылга, чонуунга күштүг янакшыл турда, кандыгдаа ажыл-иш бүдүүгүр болур дээрзи шын. Хүрештигбей Чимит-оолович Монгуш бодунуң мергежилиниге ынак, кылган ижинге бердинген, аныяк-өскенге чагыг-сөстүг ховар дээн кижилериң биреэзи.

Карыма ТҮЛҮШ.

Соңгулдаларга уткуштур

ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫГЫ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниге болгаш Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле Тыва округ соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниге депутаттың кандидаттарынга № 17 Тыва соңгулда округундан дараазында хамаатыларны бүрүткээн:

1. **Владимир Бораевич КАРА-САЛ** — Тыва Республиканың иштики хөөктер сайыды. 1938 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайда чурттап турар.

2. **Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК** — Тыва Республиканың Президентизи. 1942 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайда чурттап турар.

3. **Николай Алдын-оолович ОНДАР** — Тыва Республиканың Дээди Совединиң эргехоолду политиказының комитединиң даргазы. 1952 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайда чурттап турар.

4. **Михаил Иванович САНЧАЙ** — Тыва Республиканың прокуроочунуң улуг дуалакчызы. 1960 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайда чурттап турар.

* * *

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниге болгаш Күрүне Думазынга соңгулдалар талазы-биле Тыва округ соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга депутаттың кандидаттарынга № 28 Тыва соңгулда округундан дараазында хамаатыларны бүрүткээн:

1. **Кара-кыс Донгакович АРАКЧАА** — РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдириниң лабораториязының эргелекчизи. 1950 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайда чурттап турар.

2. **Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ** — Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи. 1951 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайда чурттап турар.

3. **Анатолий Партизанович ДАМБА-ХУУРАК** — Тыва Республиканың прокуроору. 1961 чылда төрүттүнгеи. Кызыл хоорайда чурттап турар.

4. **Юрий Тоофимович КОМАРОВ** — Тываат материалдар корпорациязының академиг иитилелдиң оралакчы өредилгизи. Москва хоорайда чурттап турар.

БИР ЧАДАЗЫ ЭРТКЕН

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарынга болгаш түс чер чагыргаларының даргаларынга кандидаттар дешиндилгезиниң хуралдары Бай-Тайга кожуунда доозулган.

Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниг депутадының кандидадынга Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржакты** бай-тайгажылар бир үн-биле дешиткеи.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутадының кандидадынга кожуун Совединиң даргазы турган **Чурунай Хертек**, республиканың чурт үлегүрүнүң чиигине директору **Валерий Ооржакты**, өөредилге болгаш эргем ажылдакчыларының профсоюзунуң даргазының орадакчысы **Николай Конгар**, Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитет даргазы **Владимир Суте-Маадыр**, Тоолинин № 1 школаның башкызы **Долзанмаа Суглай-оол** деп шиттирген. Бай-Тайганың № 5 соңгулда округунуң соңгулда комиссиязы хуралынга депутатка дешиттирген кандидаттарның дугайында чугаалажып көрген бүрүткээн.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазының кандидатуразынга кожуун Совединиң даргазының орадакчызы турган **Мария Ооржак**, Шуйда башкы **Ким Сарыг-Довгак**, Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы **Нас-кыз-оол Ооржак**, Кызыл-Дагы көдээ Совединиң даргазы турган **Юрий Салчак** оларны бүрүткээн.

Суму чагыргаларының даргаларынга кандидатураларны дешиндери кожуунда доозулган. Тээли суму чагыргазының даргазының кандидатураларынга **Сергей Салчак, Юрий Салчак**, Бай-Тал суму чагыргазынга — **Михаил Кыз-дар-оол**, Кызыл-Даг суму чагыргазынга — **Марат-оол Ооржак** дешиттирогеи.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

Дүвүрел-биле

КАРАҢГЫ КЫШТАГ

Чоокта чаа Суг-Бажында өскү кадарчылар Олег Маадыр-ооллуң кыштаанга орай баргаш, хонар ужурга таварышкан мен. Олег боду, аазы база өг-бүлеваг дуңмазы төөрүр өскү кадарып турарлар. Амыы үеде оларның өскүлериниң күш-денгели эки. Олар маат, апрель айларда анайдап эгелээн.

Малчын өг-бүле кышка улуг хынамчалыг өскеткеннеп. Мал чеми четпир. Мал-маган кажаазын Олег дуңмазы-биле ынак септеп алган. Чаңгыс-ла багай чүве— кыштагда сайгылгаан чирлиниг чогу. Ол чоок-даанда кыштаглара сайгылгаан киргеи часпылар чайын латкка ушкулап, калгылаан. Моон уржуу-биле Шолук-Хоовуда Таспак, Суг-Бажында Маадыр-оол, Монгуреке Кандаа суурларын кыштаглары чырык чок аргаан.

Кызыл-оол КОМБУ.

Чаа-Хөл район.
Ак-Туруг суур.

«Долаа дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирер чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаалыры болза:**

1. «Долаа дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирген сөөлүнде тургустунуп келген эргехоойлу харылзааларынга хамаарыштыр оны ажыглаар.

Айыттынган Хоойлуну күштүг болдуруп киргиже чедир тыптып келген турган эргехоойлу харылзааларынга ол Хоойлуну «Долаа дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузуи күштүг болдуруп киирер чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1992 чылдың январь 26-да № 2190-1 доктаалынга дүүштүр тургустунуп келген эргелерге болгаш хүлээлгелерге хамаарыштыр ажыглаар.

2. Тыва Республиканың хоойлужудулгазын «Долаа дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүрүп чүүлдештиргиже чедир үеде айыттынган Хоойлуга чөрүшкек эвес Тыва Республиканың күштүг хоойлужудулга актыларын моон соңгаар-даа ажыглаар.

3. Эргe-хоойлу политиказының, даштыкы политиктиг харылзааларның болгаш националдар аразынга харылзааларының комитеди айыттынган Хоойлуну парлаан үеден соңгаар ийи ай хуусаада Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларынга өскерилгелерни болгаш немелелерни киирер талазы-биле саналларны Тыва Республиканың Дээди Совединиге чугаалажып көөр кылдыр киирер.

4. Айыттынган Хоойлу парлаттынган үеден соңгаар үш ай хуусаада Тыва Республиканың Чаза дараазында чүүлдерни кылыр:

Тыва Республиканың Чазаанын шиитпирлерин айыттынган Хоойлуга дүүштүр чүүлдештирер:

айыттынган Хоойлуга чөрүшкек нормативтиг актылары, оон иштинде саавырларны Тыва Республиканың яамылары, күрүне комитеттери болгаш өске-даа ведомстволары эде көөрүп болгаш күш чок болдуварын хандырар.

5. «Долаа дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун парлаан хүндеп соңгаар оны күштүг болдуруп киирер

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың сентябрь 29.
№ 529.

ДОЛААДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I кезээ. Ниити чүүлдери

1 чүүл. Долаа дугайында билиишкин

Долаа дээрге — хүлээлгени хандырарының аргазы-дыр, ол таварылгада өрелиг албан чери хоойлуда аймыктан хураашкыннар дээш өске-даа чегдиргичилерге колдады долаа кылдыр бергеи эт-хөренгинин күсели-биле хандырылганы алыр хүлээлгени күүсетпээнде чегдиргичи долаа ээзи эргени алыр.

2 чүүл. Долаа дугайында хоойлужудулга

Бо Хоойлуда долаа дугайында кол чүүлдер тодаараттынган.

Бо Хоойлу ёзугаар таарыштыртынмаан долаа харылзаалары Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа хоойлужудулга актылары-биле башкартынар.

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларында айыттынганынга бодаарга. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының делегей керээзин ёзугаар долаа дугайында өске дүүмбер доктааттынган болза, ынчан делегей керээзинин дүүмиерин ажыглаар.

3 чүүл. Долааның тыптырының үндезиннери

Керээнин азы хоойлунун аайы-биле долаа тыптып тургустунар.

Долааның тургустунарын баш бүрүнгаар айтып турар хоойлуга кандыг хүлээлгенин күжү-биле база долаада турун турар чогум кандыг эт-хөөңгинин хүлээп көөрүнүң дугайында айтыышкын турар ужуруг.

4 чүүл. Долааны ажыглаарының кавызы

Долаа-биле ёзулуг негелде, ылангыя чаъсы керээзинден, оон иштинде банк чаъсизинден, садың алыр болгаш садар дугайында керээлерден, эт-хөренги хөлезилээриниден, чүүктер сөөртүүнден болгаш өске-даа керээлерден тургустунар негелде хандыртынган турун болур.

Эт-сеп, үнелиг саазыннар, өске-даа эт-хөренги болгаш эт-хөренгине эрге долааның эт-хереклелери болур.

Хуула байдалга хамааржыр хандырылгалар, а ол ышкаш долаазын хоойлу ёзугаар хорун каан өске-даа хандырылгалар долаанын чүүлү болбас.

Талалар ыңдыг негелделерни долаа-биле хандырарының хемчээлинин дугайын дугуржүүн алыр болза, келир үеде тыптып келир негелделерге хамаарыштыр долааны тургузуун болур.

Оон хандыртынып турар хүлээлгезиниң долаа үнгалган турун болур. Долаа тудукчузунун эргелери долаабяле хандыртынып турар хүлээлгениң салым-чолуглан хамаарылгалыг турар.

5 чүүл. Долаанын хевирлери

Салдынган эт-хөренги долаа ээзинге артып калыр азы долаа тудукчузунун эдилели кылдыр дамчыттынар дээрзин хоойлуга азы керээге көрдүнген турун болур.

Баранны баш билип айытканы үнелиг саазын болур документини долаа тудукчузунга дамчыдар арга-биле бараанныр долаазы боттанган турун болур. Салдынган үнелиг саазыннар нотариалдыг контораның азы банкының депозициниге дамчыттынган турун болур.

6 чүүл. Эт-хөренгини долаа кылдыр салыры

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр долаа берикчизиниң хавырын ап болур кандыг-даа эт-хөренги долаа кылдыр салынган турун болур.

Оон өске чүүл хоойлуда азы керээде айыттынмаан болза, эт-хөренгине долаа эргези оларны эт-хереклелерни болгаш оортан кылып бүдүрер чүүлдерни хаара тудар. Эт-хөренгине долаа эргезиниге чүүл хоойлуда азы керээде айыттынган хемчээлдер болгаш чурум ёзугаар оортан бүдүрер чүүлдерни киирип болур.

Келир үеде долаа берикчизиниң садың ап болуру эт-хөренгине долаанын вентерээри керээге азы хоойлуга кеп дүүгеи турун болур.

7 чүүл. Ниити өөчү болуп турар эт-хөренгини долаа кылдыр салыры

Ниити каттышкан өөчү болуп турар эт-хөренги чүгле бүгү өөчү ээлериниң дугуржулгазы-биле долаа кылдыр дамчыттынган турун болур.

Ниити үлүг өөчүзүнге бодунун үлүүнүң өөчү ээзиниң долаазы арткан өөчү ээлериниң чөпшээрежилгезин негевейн турар.

Квартира ээзи оны долаа кылдыр бээрииниң дугайында айтыргы боду тускай шиитпирлээр.

8 чүүл. Долаа кылдыр салган чүүлду солуурун

Долаа кылдыр салган чүүлду солуурун чүгле долаа тудукчузунун, чөпшээрежилгезибиле чорудар. Долаа кылдыр салган чүүлду солуурунун чурумун саарылгала бараанныр долаа кылдыр салып турда, бо Хоойлунун 46 болгаш 47 чүүлдерин ёзугаар таарыштырар.

9 чүүл. Долаа болгаш камгаладылга

Оон ээзи кылдыр дамчыттынып салдынган эт-хөренгини камгаладыр хүлээлгени хоойлу азы керээ ёзугаар долаа тудукчузунга онаап болур.

Эт-хөренгини долаа кылдыр хүлээп ап турда, талалаларының дугуржулгазын ёзугаар чорутканы өртек-биле ону бүрүн үнезин-биле долаа кылдыр хүлээп алдынган эт-хөренгини долаа ээзиниң күсели-биле ломбард камгаладыр хүлээлгелиг.

Күрүне органнарының хеделгелериниң болгаш хүлээп алган актылары оон ажылдагыжы чорудулгазын сокса-лып азы аңаа шаптыктан азы багай салдарны ледирип турар (эт-хөренгини хавырар, реализациялаар), а ол ышкаш дүүгер азы өрелиг кижи-биле сакажыр арга чок деп көрүнүп камгаладылга-хүлээлгезин хоойлу азы керээ ёзугаар долаа ээзиниге онаар.

Камгаладылгада көрүнгеи таварылгалар тургустунуп келгенде, камгаладылганың орнуун дуглаар акша түүнүнде болгунуң хереглелдерин долаа тудукчузу колдады хандырар эргелиг.

10 чүүл. Долаа дугайында керээнин ужур-утказы болгаш хевири

Долаанын хевири, хереглелдин хандыртынган долаазының кол шыныры, оон хемчээли, хүлээлгени күүселивиниң хуусаалары, долаага салдынган эт-хөренгинин составы болгаш үнезин, өскерилеттиниген хереглелер, а ол ышкаш талалаарының бирээзинин биллиишкинге хамаарыштыр чөпшээрежилге өзеп алынган өске-даа хандырылгалар долаа дугайында керээге киреен турар ужуруг.

Долаа дугайында керээ бижимел хевирге кылынган турар.

Талалаарының дугуржулгазын ёзугаар нотариал шынымылгага хамааржыр кол керээлерни үнүп турар хүлээлгелерни таныр долаа дугайында керээ кол керээнин шынытканы органга база шинжыттырган турар ужурлуг.

Долаа дугайында негелде керээге киреен турун болур, ол ёзугаар долаа-биле танылтынган хүлээлге тыптып келир. Долаа дугайында керээде доктаатка хевю-биле мынчыг керээ кылынган турар ужуруг.

Долаа дугайында керээнин хевири оны тарган черинде хоойлужудулгазын ёзугаар тодаараттынар. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазын ёзугаар доктаатка негелдер сагаттынган болза, Тыва Республиканың азы Россия Федерациязының хамаар долаа дугайында чарыгаан керээ хевирин сагаттаанының тараазы-биле күш чок деп саналтынмас ужуруг.

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының девискээринде турун турар бажыңнар, тудуглар, будуруулдер болгаш өске-даа объектилерни, а ол ышкаш Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязында бүрүткеттиген демир-орудун шинжээр составының, хамааты эзеп болгаш хем судноларының долаа дугайында керээнин хевири ынаы керээнин чаргаа черинден хамаарылга чокта Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле тодаараттынар.

Долаа дугайында керээнин талалакчыларының эргелери болгаш хүлээлгелери, бир эвес талаларын дугуржулгазынга оон өске чүве доктаатпаанмаан болза, долаа берикчи болуп турар таланың, бурутеткениниң, чуртдаа черинде азы кол кылыр ажыл-чорудулгалыг чуртунуң хоойлужудулгазы-биле тодаараттынар.

(Төмчүзү 2-ги арында).

ДОЛАА ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

11 чүүл. Долааны күрүне талазыдан бүрүткээри

Күрүне талазыдан бүрүтелге кирер ужурлуг бүдүүлгениң ниитизи-биле азы өске-даа эт-хөреңгиниң долаазы, бир эвес бо Хоойлу-биле бүрүткээриниң өске чүруму октаттынмаан болза, ындыг бүрүткелди боттандырып турар органга бүрүткеттинген урар ужурлуг.

Эт-хөреңги долаазы күрүне талазыдан бүрүткеттинген урар ужурлуг болза, ынчан долаа дугайында керээни ону бүрүткээн үезинден эгелээш ардыңган деп санаар.

12 чүүл. Долаа дугайында керээниң хевирин сагыварының ужуктары

Долаа дугайында керээниң октаатты́нган хевирин сагыас болза, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген ужуктары-биле азы керээ күш чок болур.

13 чүүл. Долааны бүрүтээри-биле холбашкан хөделиишкиннерни хомудаары

Сонуургалдыг кижи бүрүтээриниң ойталаазы азы долааны бүрүткээрин хоойлуга үүшпес кылдыр чорутканы ээзи бүрүткээшкинин боттандырып турар органың турар документилериниң ийи-биле судче хоулал киирип болур эргелиг.

14 чүүл. Долааны бүрүткээн дугайында информация

Долааны бүрүткээрин боттандырып турар орган бүрүткээн дугайында хереченнелди, ол ышкаш долаа тудукчузунуң, долаа берикчизиниң болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилериң негеллези-биле ажыдан ушта бижилгени долаа тудукчузунга база долаа берикчизинге бөөр хүүлүүлгелиг.

15 чүүл. Долааны бүрүтээни дээш күрүне каайлызын төлөөн дугайында шылыгны бөөр. Ындыг шылыгны чокта биллириишкин чарыы чок артар.

16 чүүл. Бүрүткелди боттандырып турар органның харысалгазы

Долаа бүрүткелин чорудар орган бүрүткээшкинин дүүмнерин ооң ажылдакчыларының хажыткаңының түнелинде чедирген хоразы дээш харысалганы чүктээр.

17 чүүл. Долаа-биле хандыртынган хүүлүүлгенни күүседеэни бүрүткээри

Долаа берикчиниң негеллези-биле долаа тудукчузу могуур сан-медээлерни дараазында киирери-биле хүүлүүлгениң долу азы кезик-чамдык күүседеэни бадыткап турар документилерни ап турган, долааның бүрүткээшкинин боттандырып турар орган дайзыга чогуур бижидилгени доп-дораан киирер хүүлүүлгелиг.

18 чүүл. Долаа бижиилгениниң дептерни долаа берикчизиниң кылып алыры

Долаа берикчилери — сайгарлыкчылар кыллыр бүрүткеттиген юридиктиг эргелиг-лер болгаш тус-тус кижилер-дир, оларның хүүлүүлгелери болза:

долаалар бижиир дептерни кылып алыр;

долаа тыныгаанымны соонда ооң хонуктан орайтатпайн долааның хевириниң болгаш алыс будужунуң дугайында, а ол ышкаш долаа-биле хүүлүүлгенни хандыртынганының хемчээлиниң дугайында көргүзүүлгени дептерге киир бижиир;

сонуургалдыг кандыг-даа кижиге дептерни таныжарыбыле бөөр.

Долаалар бижиир дептерге долаа дугайында сан-медээлерни кииргениниң могуур ой-шаанда база шын кылдынганы дээш харысалганы долаа берикчизи чүктээр. Дептерге бижилгелери могуур ой-шаанда киирбээни, оларны долу эвес азы шын эвес кылдынганы, а ол ышкаш долаалар бижиир дептерни таныжар кылдыр бөөр хүүлүүлгениңден ойталаазы-биле чедирилгени каражаны долу хемчээли-биле ооң орнуң долаа берикчини качыгдаан кижиге төлөөр хүүлүүлгелиг.

19 чүүл. Долаа берикчиниң

Кандыг-даа кижи долаа берикчизи боор болур. Долааның эт-хөреңгизин өскү аңы ажыл-агыйын долузу-биле башкарыр чорудар эргелерге ажыл хамаажыр.

Ажыл-агыйны долузу-биле башкарын чорударының эргези-биле эт-хөреңгини быжыглаан бүдүүлге ниитизи-биле бүдүүлгениң, эт-хөреңги комплекстери болур ооң структурлуг кезектериниң, а ол ышкаш ол эт-хөреңгиниң ээзиниң азы төлөөлеттирген органының чөпшээрели-биле чамдык бажыңнарның болгаш тудугларның долаазын боттандырар.

Түскайлаң башкарар эргени хоойлуга дүүштүр ооң алгаанынга хамаарыштыр албан черн эт-хөреңгини долаа кылдыр дамчыдып болур.

Долаа кылдыр дамчыттынып турар эргеге хамааржыр кандыг-даа кижи долаа берикчизи боор болур эргелиг.

Аренда керээзинде ооң өске чүүл айыттынмаан болза, төлөөн берикчиниң чөпшээрели чокта бодунуң аренда эргелерини долаа кылдыр хөлөзилеп дамчыдып болур.

20 чүүл. Долаа кылдыр салдынган эт-хөреңгини башкарар эргеге

Долаа дугайында Хоойлуда азы керээде ооң өске чүүл көрдүүмээн болза, долаа берикчизи долаа кылдыр салдынган эт-хөреңгини камгалаар эргелиг.

Бо таварылгада долаага салдынган эт-хөреңгизе эргеге шилчилгени долаа-биле хандыртынган кол өреени чаа долаа тудукчузунга чүүле шилчилте-биле боор болур аргалыг.

21 чүүл. Долаага салдынган эт-хөреңгиниң даразыындагы долаазы

Бо Хоойлуда болгаш долаа дугайында мурнундагы керээлерде ооң өске чүүл көрүүмээн болза, долаага салдынган эт-хөреңгиниң даразында, долаага салып болур.

22 чүүл. Мурнундагы долаа тудукчузунуң эргези

Өске хүүлүүлгениң долаа хандырылгазы болуп турар долаага салдынган эт-хөреңги долааның кол чүүлү болу бөөр болза, мурнундагы долаа тудукчузунга долаа эргези хевээр артар.

Мурнундагы долаа тудукчузу хереглелдеги хандыртынган соонда даразындагы долаа тудукчузунуң хереглелдери долаага хамааржыр чүүлдериниң өртек-үнезиниң хандыртынар.

Ук эт-хөреңгиниң бүү-ле туруп турар долааларының дугайын, а ол ышкаш ол долаалар-биле хандыртынган хүүлүүлгелериниң онзагай байдалының болгаш хемчээлиниң дугайын даразындагы долаа тудукчузунуң бүрүзүнге долаа берикчизи дыңнадып хүүлүүлгелиг. Долаа тудукчузу бүрүзүнге ол хүүлүүлгени күүсеттээнинин хаваазы-биле тыптып келип когаралларының оруун долаа берикчизи тургузар хүүлүүлгелиг.

23 чүүл. Долаа тудукчузунуң долаага салган эт-хөреңгиниң күсели-биле хандыртынган негеллелери

Күүседеэнин хүүсаазын эт-хөреңгиниң болдунган хүүлааны, кавыргаларын, а хоойлуда азы керээде көрдүүген таварылгада — керээ күүсеттээнинин шиитклии кирриштибишаан, хөрек кылында хандыртынган хүүлүүлгениң чечиннде тодараттынар долу хемчээлге болуунуң хереглелдерни долаа тудукчузу долаага салдынган эт-хөреңгиниң күсели-биле хандыраар эргелиг; ол ышкаш долаа кылдыр салдынган эт-хөреңгиниң түлүп талазы-биле эргежок чугула хемчегларын болгаш долаа-биле хандыртынган хереглелдерни боттандырар талазы-биле чарыгдаларын дедир эмтиттирер.

24 чүүл. Долаага хамааржыр чүүлге торгаал ажыглаар эргениң тыптыры

Хоойлу азы керээ ёзугаар ниитизи эргелерге сөөлүүреди тыптып келип азы күштүг болуп турар хоойлу ёзугаар торгаал аппе боттанган таварылгалардан ангыда, бир эвес долаа-биле хандыртынган хүүлүүлгениң күүсеттээнин хуусаазы эгелеп чеде ол күүсеттинмес болза, долаа тудукчузу долаага хамааржыр чүүлге торгаал ажыглаар эргелиг.

25 чүүл. Хүүлүүлгени кезик-чамдыктан күүселип турда, долаага хамааржыр чүүл

Бир эвес хоойлуда азы керээде ооң өске чүүл көрүүмээн болза, долаа-биле хандыртынган хүүлүүлгени өрелиг кижи кезик-чамдыктан күүсеткен таварылгада, ооң эт-хөреңги-биле хандыртынган хүүлүүлгени долузу-биле күүсеттингиже чедир эн баштайгы хемчээлге хевээр артар.

26 чүүл. Элээн каш эт-хөреңгилерден (эргелерден) турган долаага хамааржыр чүүлдерден долаа тудукчузунуң хереглелдерни хандырар.

Бир эвес долаага хамааржыр чүүл элээн каш эт-хөреңгилер азы эргелер болуп турар болза, долаага хамааржыр чүүлдерни тодараан эвес өске-даа эт-хөреңгилерни (эргелерни) күүсел-биле алызымда барын хандырылганы ялыр арганы хевээр артырбышаан, долаа тудукчузу болуунуң шилиишкини-биле ол бүү эт-хөреңгиниң күүсел-биле азы эт-хөреңгилериниң (эргелериниң) кайы-бирээзинин күүсели-биле хандырылганы ап болур.

27 чүүл. Долаа тудукчузунуң хереглелин үшкү кижи хандырарының уржуктары

Долаа тудукчузунуң хереглелин үшкү кижи хандырар таварылгада хереглел эргези-биле кады олче хереглел талазы-биле чөпшээрежилгеге Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүүген чурум ёзугаар ооң долаа эргези шилчилир.

28 чүүл. Долаага салдынган эт-хөреңгиге торгаал онаарының чуруму

Хоойлуда ооң өске чүүл көрдүүмээн болза, салдынган эт-хөреңгиге торгаал онаарын сүдтүү, Дээди арбитраж сүдүнүң азы үшкү таланың сүдүнүң шиитпири-биле чорудар. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүүген таварылгаларда долаага салдынган эт-хөреңгиге торгаал онаарын нотариустуң күүсекчи бижиинге үнделип, маргыш чок чурум ёзугаар боттандырар.

Долаага салдынган торгаал онаар эт-хөреңгини сайгарары, бир эвес бо Хоойлуда азы керээде ооң өске чүүл көрдүүмээн болза, Россия Федерациязының негелде чорудулгазының хоойлужудулгазынга дүүштүр боттандырар.

Хамаатыларның торгаал онаавас эт-хөреңгизиниң дамзызын Россия Федерациязының Негелде чорудулгазының колегизин ёзугаар доктаадыр.

29 чүүл. Долаага салдынган эт-хөреңгиниң сайгарганындан кирген орулга акшазы четпес болганда долаа тудукчузунуң хереглелдерни хандырары

Долаа кылдыр салган эт-хөреңгиниң сатканындан кирген орулга акшазы долаа тудукчузунуң хереглелдерни долузу-биле хандырарынга четпес таварылгада, Хоойлуда азы керээде өске чүүл көрдүүмээн болза, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр өрелиг кижиниң торгаал онаан болур өске эт-хөреңгизиниңен четпес акшазы ол ап болур эргелиг. Бо таварылгада долаа эргезинге үнделиттинген эт-хөреңгини айыылаар.

30 чүүл. Долаага салдынган эт-хөреңгини сайгарганындан кирген орулга акшазын долаа тудукчузунга эгидер бөөр

Бир эвес долаага салдынган эт-хөреңгиниң сайгарганындан кирген орулга акша долаа тудукчузунуң долаа-биле хандыртынган хереглелдериниң хемчээлиниң ажыл-агыйны болгаш хемчээлиниң дугайында даразындагы долаа тудукчузунуң бүрүзүнге долаа берикчизи дыңнадып хүүлүүлгелиг. Долаа тудукчузу бүрүзүнге ол хүүлүүлгени күүсеттээнинин хаваазы-биле тыптып келип когаралларының оруун долаа берикчизи тургузар хүүлүүлгелиг.

II кезээ. Долаа берикчизинге эт-хөреңгизин хевээр арттырар долаа

1 эге. Ниити айтырыглар

35 чүүл. Долааларттырган эт-хөреңгини долаа берикчизинге арттырар талазы-биле долааның чүүлдери

Бүдүүлгелер, бажың-балгаттар, тудуглар, квартиралар, транспорт аймаа болгаш бо Хоойлунуң 6 чүүлүнде тодараттынган өске-даа эт-хөреңги долааларттырган эт-хөреңгини долаа берикчизинге хевээр арттырар чүүлдериниге хамааржыр болур.

Бир эвес олар аңгыланган үезинден эгелээш үшкү кижиниң эргелериниң объектизи болбас болза, үзүп бөөр эт-хөреңгилер бо чүүлдүң 1 пунктузунда айыттынган долааның эт-хөреңгели боор болур.

Долаа берикчизиниң үшкү кижиге тур хада эвлээр азы ажыглаар кылдыр дамчытканы долаа эт-хөреңгизни ону долаа берикчизинге арттырар долаа деп санаар.

36 чүүл. Долаа берикчизинге эт-хөреңгини арттырарыбыле долаа чорудуп турда, долаа тудукчузунуң эргелери

Долаа берикчизинге эт-хөреңгини арттырары-биле долааладып турган, бир эвес керээде ооң өске чүүл көрдүүмээн болза, долаа тудукчузу:

долааның эт-хереселдериниң херек кырында барын, хемчээлин, оларны кадагалаар турарының байдалын болган негелдерни документилер ёзугаар хынаар;

долааның эт-хереселин камгалаарынга эргежок чугула хемчегларни хүүлүүн алырын долаа берикчизинден негээр;

долааның эт-хөреңгизиниң ону чидирер азы үрээр кыжыныышкынныг шоглашкын кылырын соксадырын кандыг-даа кижиден негээр.

40 чүүл. Транспорт аймаан долаага киирер дугайында керээнин хевири болгаш ону бүрүткээри

Хамааты агаар болгаш хем суноларын, демир-оруктарның шимчээр составын долаага киирер дугайында керээни нотариалдыг чурум-биле шыныткан турар ужурлуг.

Транспорт аймаан долаага салганың хамааты агаар, хем суноларын болгаш транспорттун өске-даа аймаан бүрүткөрүн боттандырып турар күрүне организациялары дамзызынга бүрүткээр.

2 эге. Бүдүүлгелерни, тудугларны, бажыңнарны, дерилгелерни, чер-биле дорт холбаалыг өске-даа объектилерни долаага (чээлиге) киирери

41 чүүл. Чээли (ипотека) деп билиишкин

Бүдүүлгелерни, тудугларны, бажыңнарны, дерилгелерни дорт холбаалыг өске-даа объектини чер участогун ажыглаар эрге-биле кады долаага киирерин чээли (ипотека) деп хүүлээп көөр, ынчаарга чер участогуң өөрү кылдыр дамчылып бөөрүнге эргези аная турбас.

42 чүүл. Ипотека дугайында керээнин хевири. Ипотеканы бүрүткээри

Ипотека дугайында керээ нотариалдыг ёзу-биле шыныттынган турар ужурлуг.

Бүдүүлгениң, тудугуң, бажыңның, дерилгелериниң азы өске-даа объектиниң турар черинин айы-биле ипотеканы чер дептеринге бүрүткээр.

Өөрүүн азы бүрүү-биле эргелеп башкарарының ажылагый эргезинин долаа берикчизинден өске кижиже шилчиирин, ипотеканы ооң мурнунда бүрүткээн ол-ла чер дептеринге база бүрүткээр.

Бүдүүлге долаазының күрүне бүрүткээшкинин ниитизи-биле боттандырган орган долааны бүрүткөн дугайында медээлерни чер дептерин башкарын турар органнарга, ооң иштинде бүдүүлге салбыларының девискээр тускайлаң турар черлериниде органнарга дамчыдып бөөр хүүлүүлгелиг.

43 чүүл. Бүдүүлге ипотеказы (долаазы)

Бүдүүлгениң ипотеказы ооң бүү эт-хөреңгизинге, ооң иштинде кол фондуларынга, саарылга хөреңгилерине, а ол ышкаш бир эвес хоойлуда азы керээде өске чүүл доктааттынмаан болза, бүдүүлгениң бот-тускайлаң фондузунда айыткан өске-даа үнелиг чүүлдериниге хамааржыр.

Долаа тудукчузунуң негээнин ёзугаар долаа берикчизи бүдүүлгениң чыл балансызын аная бөөр хүүлүүлгелиг.

Бүдүүлге ипотеказы-биле хандыртынган хүүлүүлгелерни күүсеттээнде, долаа тудукчузу ипотека дугайында керээ-биле көрдүүген бүдүүлгениң сан-хөө байдалын эжикилер талазы-биле хемчеглерни алыр. ооң иштинде бүдүүлгениң удуртур органнарынга төлөөлекчилерни томүйлаар. Бүдүүлгениң продукциязы болгаш бүдүүлгениң өске-даа эт-хөреңгизин башкарар эргелерин кызыгаарлаар эргелиг. Бир эвес айыткан хемчеглер могуур түнелдерин бербес болза, ипотекала турар бүдүүлгеден төлевирни долаа тудукчузу тыртар эргелиг.

Ипотекада турар бүдүүлгеден төлевир тыртар болу берген-де, ол бүдүүлгениң чаңгыс эй комплекс кылдыр Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазына көрдүүген чурум ёзугаар аукционнар салар.

44 чүүл. Ипотека-биле хандыртынган хүүлүүлгелерни хуусаа бетинде күүседири

Ипотеканың ол-ла чүүлүн даразында долаа кылынының аргазын ипотека дугайында керээ бир эвес болдурбаан болза, ипотека-биле хандыртынган хүүлүүлгени хуусаа бетинде долу хемчээлиниг-биле кайы-даа чеде долаа берикчизи күүсеериг болур эргелиг.

3 эге. Саарылгада болгаш сайзырадыр кылдынып турар бараанар долаазы

45 чүүл. Саарылгада болгаш сайзырадыр кылдынып турар бараанар долаазының онзагай чүүлдери

Саарылгада болгаш сайзырадыр кылдынып турар бараанарны долаага киирерде, долаа чүүлүүнүң составын болгаш натура хевирин (бараан курлавырларын, материалдар чиг эдин, чартык фабрикаттарны, белен продукцияны болгаш ол ышкаш өске-даа чүүлдерни) өскертип болур, ынчаарга оларның ниити өртээ долаа дугайында керээде айыткан өртектен эвээш болбас ужурлуг.

Саарылгада сайзырадыр кылдынып турар болгаш долаага киирген бараанларның өртээн эвээжедирин бир эвес керээ-биле өске чүүл көрдүүмээн болза, керээ-биле хандыртынган хүүлүүлгениң күүсеттинген кезээнге дүүштүр болдурар.

Саарылгада болгаш чедир болбаазыраттынып турар бараанарны долаага киирген үеде долаа берикчизинин сайгарганы база салып алыкчының өөрүүзүнге, бүүн ажылагый эргезинге азы башкарылганга шилчий берген бараанар долаа чүүлү эвес апаар, а долаа дугайында керээде өске чүүл доктааттынмаан болза, бүдүүлгениң бот-тускайлаң фондузунда айыткан өске-даа үнелиг чүүлдериниге хамааржыр.

Долаа тудукчузунуң буруузу-биле эвес чылдагааннар-биле чилериниң, дудагдаарының азы үрелириниң боттуг айылы тургустунуп келир болза, салыышкын чүүлүн солуурун долаа тудукчузу негээр эргелиг, а ол негелдени күүседириңден долаа берикчизи ойталаан таварылгада — салыышкын-биле хандыртынган хүүлүүлгени күүседир хуусаа келгиже чедир безин салыышкын чүүлүнүң өртээн тырттырарын негээр.

51 чүүл. Салыышкын-биле хандыртынган хүүлүүлгениң хуусаа бетинде күүсеттинген турум болуру

Салыышкынның чүүлүн долаа тудукчузу бир эвес болуп-могуурун-биле кадагалаайын азы багай ажылган турар болза, салыг-биле хандыртынган салыышкынны соксадырын азы салыышкын-биле хандыртынган хүүлүүлгениң хуусаа бетинде күүседирин долаа берикчизи негээр эргелиг.

52 чүүл. Салыышкын чүүлү читкеи, дудагдаан азы үрелген дээш долаа тудукчузунуң харысалгазы

Салыышкын чүүлү бодунуң бурууз-биле эвес, а өске чылдагаан-биле читкенин, дудагдааның азы үрелгенин долаа тудукчузу бадыткап шыдавас болза, салыышкын чүүлүнүң читкени, дудагдааны азы үрелгени дээш харылаар.

Ломбард деп адаар чээли бөөр касса азы салыышкын кылган эт-хөреңгиге салыышкын кылдыр чээлилерни тыпсыры бодунуң ажыл-чорудулгазының чүүлү болур өске-даа сайгарлыкчы чүгле дараазында таварылгада харысалгадан хосталган туруп болур: кажан салыышкынның чүүлү кыңчыктырбас күштүг азы долаа берикчизи өжегерээн кылганының азы деңнин оваарымча чок болганының үржүүнде салыышкын чүүлү читкеи, дудагдаан азы үрелген дээрзин долаа тудукчузу бүүрөдип шыдаар болза.

Салыышкын кылган чүүл читкеңде болгаш дудагдаанда долаа тудукчузу читкен (дудагдаан) чүүлүн өртээнин хемчээли-биле, а салыышкын чүүлүнүң үрелгени дээш — салдынган чүүлүн өртээ-же хире кудулааны хемчеглиг төлевирни бөөр харысалгалыг болур. Чүвени салыышкын кылдыр түлөөп алырда салыышкын чүүлүнүң үнелин санап көрген болза, долаа тудукчузунуң харысалгалыг болуру үнелеп доктааткан ол өртектен ажыг болбас ужурлуг.

Бир эвес хоойлу-биле азы керээ-биле көрдүүген болза, салыышкын читкенин, дудагдааның азы үрелгенин долаа тудукчузу бадыткан шыдавас болза, салыышкын чүүлүнүң читкени, дудагдааны азы үрелгени дээш харылаар.

Ломбард деп адаар чээли

IV кезээ. Эргелер долаазы

53 чүүл. Долаа чүүлү болур эргелер

Долаа берикчизинге хамаарышкан өөлөөриниң болгаш ажыглаарының эргелери, ооң иштинде арендаторнуң эргелери, хүүлүүлгеден хамаарышкан өске-даа эргелер (негелдеер) болгаш эт-хөреңгиниң өске-даа эргелери долаа чүүлү болган туруп болур.

Күштүг болур тодаргай хуусаалыг эргелер ооң чүгле күштүг хуусаазы төнүүже чедир долааның чүүлү болур.

Акша-биле үнеен доктаатты́нмаан эргелер долаазының дугайында керээге долаа чүүлүнүң өртээн талаларының дугурушканын ёзугаар тодаргайлаан.

54 чүүл. Эргелер долаазының дугайында керээниң утказы

Долаа берикчизинге хамаарыштыр өрелиг болур кижини бо Хоойлунуң 10 чүүлү-биле көрдүүген негелделер-биле чергелештир эргелер долаазының дугайында керээге айыткан турар ужурлуг. Эргелер долаазы салдынган дугайында долаа берикчизи бодунга хамаарыштыр өрелиг кижиге дыңнаткан турар хүүлүүлгелиг.

55 чүүл. Эргелер долаазының үезинде долаа берикчизиниң хүүлүүлгелери

Керээ-биле бир эвес өске чүүл көрдүүмээн болза, долаа үезинде долаа берикчизиниң хүүлүүлгелери:

1) долаага салган эргелериниң күштүүн хандырарынга эргежок чугула хемчеглерни алыр;

2) долаага салган эргезин өске кижиге бербес;

3) долаага салган эргени соксадырынга азы ооң өртектүзүнүн күүдүлдырынга чедирти дег хөделиишкиннерни кылбас;

4) үшкү кижилериниң талазынан халдаашкыннарлан долаага салдынган эргени камгалаарынга эргежок чугула хемчеглерни алыр;

5) долаага салдынган эргеге салыышкын чүүлү чидер азы үрелир айыыл тургустунуп келгенде, ол дугайында долаа берикчизинге доп-дораан дыңнадыр;

бо Хоойлунуң 50 чүүлүнүң 1 кезээнге дүүштүр салыышкын чүүлүн ажыглаары көрдүүген болза, салыышкын чүүлүн ажыглаан дугайында отчетту долаа берикчизинге доктаамал чорудар;

салыышкын-биле хандыртынган хүүлүүлгелери долаа берикчизи азы үшкү кижи күүсеткен сөөлүнде салыышкын чүүлүн доп-дораан эгидер.

Керээ-биле көрдүүген таварылгаларда, салыышкын чүүлүнден орулганы долаа тудукчузу долаа салыкчызынга ажыктыт кылдыр тыварр.

50 чүүл. Салыышкын кылдынган үеде долаа тудукчузунуң эргелери

Долаа дугайында керээде доотту-биле көрдүүген таварылгаларда салыышкынның чүүлүн долаа тудукчузу ажыглаар эргелиг. Салыышкын чүүлүн долаа тудукчузу ажыглаан түнелинде алдынган орулгаларны болгаш өске-даа эт-хөреңги олча-ажыын салыышкын чүүлүн хандырарының чаңгалдарын дуглаарынче, а ол ышкаш өре талазы-биле азы салыышкын-биле хандыртынган хүүлүүлгелерни ёзугаар өөнин болуп дуглаарынче үлгандыр.

Салыышкын чүүлү долаа ёзугаар долаага киирген эт-хөреңгиге хамаарыштыр долаа берикчизиниң эргелери камгалаары

Долаа эргезин азы эт-хөреңгиге хамаарыштыр долаа берикчизиниң эргезин соксадыр хоойлужудулга актыларын Россия Федерациязы азы Тыва Республика хүүлээп алган таварылгада ук актыларны хүүлээп алган түнелинде долаа тудукчузунга таварышкан когаралларны Россия Федерациязы азы Тыва Республика долу хемчээли-биле анаа эгидер. Когаралдар эгидер дугайында чөрүүлээ-маргылдааларны суд азы Дээди арбитраж суду шиитпирлээр.

Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылга органының кажан долаага салдынган эт-хөреңгини азы долаа эргелерин хураарынче үлгаамаан шиитпирлери-биле. ооң иштинде бажың, өске-даа тудуглар, дерилгелер азы тарын олурткан чүүлдер туруп турар чер участогун хавырар дугайында шиитпири-биле холбаштыр долаада эт-хөреңгиге хамаарыштыр өөнүү эргезин азы долаага киирген эргелерин соксаткан таварылгада долаа тудукчузунга чедирген когаралларны ол күрүне органының эргезинде акша-хөреңгилериниң долу хемчээлин ёзугаар долаа тудукчузунга эгидер. Когаралларны эгидер дугайында чөрүүлээ-маргылдааларны суд азы Дээди арбитраж суду шиитпирлээр.

59 чүүл. Долаа эргезин үрээн актыларны күш чок болдуары

Хоойлужудулгага дүүшпес болган долаа тудукчузунуң эргезин үрээн шиитпири тус чер бот-башкарылга органы үндүрген түнелинде хоойлу хажыдыышкыны азы эрге үрээшкинни болдунган таварылгада ынчыг актыны суд азы Дээди арбитраж суду долаа тудукчузунуң билдириишкинин ёзугаар күш чок деп санаар.

Бо чүүлдүн 1 кезээнде айыткан актыны кылган түнелинде долаа тудукчузунга таварышкан когаралларны күрүне эргелеп башкарылгазының хамаарышкан органы азы чер-черинин бот-башкарылга органы долу хемчээли-биле эгидер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың сентябрь 29.
№ 528.

КОНКУРСКА

ЧЕР — ЧУРТТУҢ КОЛ БАЙЛАА

Бойдусту камгалаары база ооң байлактарын шын ажыглаары — делегей масштабтыг айтырыг болур, чүге дээрге бүгү кижи төрелгетениң келир үеде салым-чолу, амыдырал-чуртталгазы бо айтырыгларны даартагы хүнче соңгаарлатпайын, шын шинтпирлээриниң кончуг хамааржыр. Бүгү-делегейде арга-арыгларның шөлүнүң кызырылганы, үлетпүр бүдүрүлгези сайзырангай чурттарда ижер арыг сугнуң ховарталаны, агаар-бойдустуң шынарының баксырааны, агаарның озон картының үттелгени, үнүш-хөрзүнүүң үрелишкини, Чернобылыга атомнуг электри станциязының частыышкыны, Арал, Балхаш, Американың улуг хөлдериниң чаржынчыг салым-чолу, бүүрал дүшкен ССРЭ-ниң болгаш даштыкы чурттарның газ (оттулар хей) дамчыдар хоорзаларына частыышкыннар — бо бүгү чүүлдер кижи төрелгетен моон соңгаар када, канчаар чурттан, амыдыраарыл дээр дугайында айтырыгны шинтпирлээриниче делегейниң бүгү чурттарын албадапкан.

Ынчангаш Каттышкан Нациялар Организациязы 1992 чылдың июньда Рио-де-Жанейро хоорайга бойдус камгалаарының база быжыг турүштүг хөгжүлде (экономика эртемнде чаа термин) дугайында улуг конференцияны эрттирген. Орта бүгү делегейниң күрүнелериниң болгаш чазактарының баштыңчылары киришкен. Үк конференцияга бистиң Чер бөмбүрзээвистиң моон соңгаар салым-чолунуң дугайын чугаалашкаш, конференцияның материалдарын бүгү чурттарга тараткан.

Бойдуста бичии-даа артык үүве чок дээрзин эки билир бис. Улуг-бичии-даа дириг амытаннар, үнүш, хөрзүн, каракка көзүлбес микроорганизмнер болдуңуң «хүлээлгезин» күүседип, бүдүмелдериниң бойдуста болуп турар эргилдезинге киржип турар. Бойдустың «идчиобезиниң» кандыг-бир кезээ үстү бээрге, бойдустың өске кезектеринге улуг-биче өскерилишкиннер саат чокка болу бээр. Ынчангаш үзаан-сарыылдыг кижилер бойдустың бүгү кезектерин (черни, сүгну, агаарны, оът-сигенни, дириг амытаннарны) камгалаар, камнаар; үнелээр үжүрлүг. Бо талазыбиле Тываның бойдузунга хамаарышкан чамдык чижектерден хөөрзе дег бодадым.

Тыва — бойдус болгаш экономиктиг хөгжүлде талазыбиле Сибирьде онзагай чурт, девискээр бооп турар, чүге дээрге бистиң республикавыс делгем арга-арыгларлыг Сибирьбиле куруг ховулардыг Төп Азияның аразында чыдар, ынчангаш ооң бойдузу онзагай байдаалдыг. Тываның девискээриниң барык 80 хуузун даглар, бедик сыннар шыва алган, а 20 хуузун даглар аразының оргулаштары эзлеп турар. Бистиң чурттувуста арга-арыглар, тараа шөлдери, одар-белчиирлер, үнелиг оттуг сиген шөлдери элбек. Чижээ бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, Тывада тараа шөлдери 431 мүң га, сиген шөлдери — 69,3 мүң га, одар-белчиирлер— 3474 мүң га бооп турар. Хөй-хөй совхозтар, арат ажыл-агыйлары, акционер бүдүрүлгелер көдээ ажыл-агыйның продукцияларын бүдүрүп турар.

Амгы үеде чернин (бойдустуң) чайгаар бүткен бо байлактарын кончуг багай ажыглап турар бис. Бежен чылларның ортаа үезинден эгелеп, Сибирьге, Алтайга болгаш Тывага куг черлерни тарып эгелединвис. Бо улуг «үүлени» кылып турган, одар-белчиирлерни, сиген шөлдерни, үнүш-дүжүт бербес элезиниг ховуларны, хемнериниң сайырам хөрзүнүг үннарын андарып каапкан бис. Ооң түңнели билдингир: ховуларның хөрзүнү үрелген, сиген кезер шөлдер, одар-белчиирлер келергей кызырылган. Ам бо черлер килограмм тараа, центнер сиген-даа бербес, чемиштиг оттуг одарлар-даа эвес, элезиниг куу шөлдер апарган. Ынчангаш сиген шөлдери, одарлар чедишпес апарганындан суурлар чаныын, чоок-кавы мөстериниң, хемнер үннарының девискээрлериниде одарлар үрелип, бедик шынарлыг оът-сиген ховартаан. Оларның орнунда мал чивес ажыг, хоранныг үнүштер, чыдыг чашпаннар, тениг кызыл-хараган көвүдээн.

Бо талазы-биле тодаргай чижектерден көрээлицер. Элегес бугазының солагай талазында делгем ховуда кыскыл чашпан мүң-мүң гектар шөлдерде нептерээн. Межегей ховузун эңме-тикчок аза-огу шыва алган. Баян-Колдун кара-таар оттуг ховузунуң көвей кезини куу чашпаннар эзлээн. Шеми арттың барыын ийин оът-сиген чок куу элезин хөме алы берген. Бо дээрге Тывада черни шын эвес ажыглап, кур чер «зарыынга» алзыпканывыстың көскү херечизи бооп турар.

Хөрзүннүң үнүш-дужүттүг бооп катап тургустунарынга үүс-чүс чылдар негеттинер. Тывага кур черлерни тарып эгелээнинден бээр барык 40 хире чылдар эрткен. Бо үеним дүргузунда Тываның ховуларында үрелген, хатка алыскан хөрзүннер катап тургустунмаан болгаш кандыг-даа продукцияны бербейн турар.

Чазын хар эрээн соонда ховуларга, даглар ийлериниге хамыктың мурнунда агы үнүп эгелээр. Бо үнүш часкы үеде шээр малдың чиир кол чеми.

Агы — малдың үүгле үнелиг чемижи эвес, харын эм оът болгай. Ону ыжык эмнээринге, хан базыышкыны чавызадырынга ажыглап турар.

Хүнээрек мөстерге сарыг чечектелиг, черге чыышычак үнер ногаан оът дүрген өзүп келир. Ооң адын орустап «Лапчатка бесстебельная» дээр. Тыва дылда ады чок. Ынчангаш бо оътту кас-даваны дизе ажырбас. Ол ышкаш шыктыг черлерге хек-даван база-ла чазын кончуг дүрген үнер. Бо оттарны чазын шээр мал аажок чиир, ооң кол чемижи бооп турар. Бо чазын барыын, төп база мурнуу районнарының девискээрлеринге чорааш, бо оттарның эвээш апарганын эскерип кагдым. Эң ылаңгыы, барыын районнарда агы биле кас-даваны шуут чок деп санап болур. Ооң чылдагааны —одар чедишпезиндеи, малды чаңгыс черге хөй чылдар дүргүзүнда мөөңнеп турганы-биле бо оттарның когу үзүлген. Ооң түңнелинде шээр мал чазын арып-доруп, оът-сиген-биле кады элезинин чиптер, оортан иштп сайланып өлүп турар.

Черниң үрелип, чамдык оът-сигенниң когу үстүп турар чаржынчыг байдалдан үнерде хамыктың мурнунда чашпан шыва алган эрги аңгыстарга хөй чылларда үнер сиген тарыыры чугула. Ол сигеннер хөрзүннүң хаттан үрелирин соксадыр, оон катап тургустунарын дүргедедир, малга үнелиг чемиш болур. Үк черлерге оът-сиген тарылгазын чаашкыныг июль-август айларда чорудар. Аңаа чүгле Тываның девискээринде үнүп турган оът-сигенни тарыыры чугула.

Хөй чылларда үнер оът-сигенни кажан, каяа тарырыл, мал-маганны одарларга кандыг эвлечелиг кадарарыл дээр эртем-шинчилел ажылдарын «Востокгипрозем» институтуң Тывада салбыры республиканың колхоз, совхозтарының девискээринге кылып чоруткан болгаш бодунуң саналоналын (рекомендациязын) берген. Ынчалза-даа колхоз, совхозтарның удуртукчулары, специалистери, ажылчыннары ол сүмелерни амыдыралга боттандырбайн турар. Амгы үеде колхозтар, совхозтар, арат ажыл-агыйлары ол санал-оналдарны чөп ажыглаар болза, черниң үрелири соксаар, одар-белчиирлерге чемиштиг оттар көвүдээр, мал болгаш чер ажылының продукциязы бедиир. Ооң түңнелинде Тываның көдээ ажыл-агыйы, үлетпүрү улам сайзыраар, чонуң амыдыралы экижиир.

Тыва Республиканың бо чылдың октябрь 21-де хүлээп алган Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) 14-кү үүлүнде мынчаар бижээн: «Чер, ооң казар байлаа, агаар делгеми, суглар, арга-арыглар, үнүштер болгаш дириг амытаннар, Тыва Республиканың девискээринде бойдустуң өскедаа курлавырлары база өнүүнүң бүгү-ле хевирлери Тыва Республиканың байлаа (өнүүзү) бооп турар. Ынчангаш бо Үндезин Хоойлуга даянгаш, Тыва Республиканың кол байлаан — черни камгалап, камныг ажыглап, ону амгы болгаш келир үениң салгакчыларынга үнелиг байлак кылдыр арттырып каап көрээлиңер, эргим чонум.

Калгажык ШАКТАРЖИК.
Эртем ажылдакчызы.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИ — 10 ТОННА

Чадааның ыяш ажыл-агыйында арга-арыг даамылында 15 кижи хаара туттунган. Оларның харылап турар черлеринге Хемчик, Чадаана хемниериң унуп дургаар чоруткаш, дөө-ле Ийме дөзүнге чедир чаптылып чоруткан кат-чимис, тоорук, эм оттар үнгүлээн тайга-сыннар, хову-шынаалар хамааржыр. Күс бодунуң эзлчээнден чайлаан. Кыш соок тыныжын үрүп эгелээни-биле чергелештир бойдустуң база бир хайразы—чайгаар үнген эм үнүш—чыжыргананың ажаалдазы кидин түлүк эгелээн.

Арга-арыгның хайгыылчылары боттарының мурнунда салдынган сорулгазы —чыжыргана чыырын ноябрь 1-ден эгелээр деп дугурушкан. Амдыызында чылыг бооп турарындан ажыл ам-даа шуудунче кирбээн. Хайгыылчыларның чыжыргача чыыр планы—10 тонна. Бо хүннерде арга-арыгның хайгыылчылары алыксак-чиксек, хуузунда боттары байдыын бодаарлар-биле демиселди чорудуп, чон ортузунга тайылбыр ажылын калбартканнар. Арга даамылларындан ажылынга эң идепкейлиг, даанган хөрээ дээш уйгу-чыдын чок ажылдап чоруурларны борта демдеглээр бодадым. Оларга Белек-оол Түлүш, Уран-оол Ондар хамааржыр. Чыжыргананы 15-20 градус чедир соой бергенде белеткээр ужурлуг тургужеге, хоптак сеткилдиглер амдан эгелеп төтчеглеп турары хомуданчыг. Чылдын-на хөй килограмм чыжыргананы улуг пазылыг Маадыр Куякович Буганың дужаап турарын ук ажыл-агыйның тускай эртемниглери демдеглээр болду.

Виктор ХОВАЛЫГ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Чыжыргана кактаар үе келген

ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ КЫЛЫР

Тывада чыжыргана элбек үнүп турар. Бо үнүштүң кадын эртемденнер болгаш эмчилер эм кат деп санап турарлар. Чыжыргана агаар-бойдустуң аайы-биле чамдыкта эки, бир болза багай үнүп турар. Чыжыргана бо чылын черле эки үнген. Эң ылаңгыя Баян-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл ынаар кончуг элбек. Чыжырганадан кисель, сок, вареные кылыры кончуг таарымчалыг. Ол ышкаш чыжыргананы хайындыргаш, үзүн база алыр. Чыжыргана-да каш янзы витаминнер бар. Бо катты чигирзиг, сүтсүг, ажыг составтар хөй, эм кылын бүдүрериниг кончуг ажыктыг. Чыжыргана Саян артыңдан ыңайлаарга үнер-ле черлерден үнер.

Бо үнелиг каттын үнер черлериниде ыяш ажыл-агыйлыг черлер эки кичээнгей салбайн турар. Ам борта бир чижекти бижиир деп бодадым. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожуундарының ыяш ажыл-агыйының директорунга А. П. Чебочаков чоокта чаа ажылдап эгелээн. Ол «Хемчиктиң сылдызы» солунга чыжыргана кактаар кижилер тускай билетти 500 рубль-биле садып алгаш, кереэ чарар деп чарлап бижиткен. Октябрь айның төнчүзүнге чедир соок үүгле 9-10 градус бооп келген. Чыжыргана кактаар билет садып алган кижилер боттарының олча-ажыын бодап, октябрь 25-тен бөгүнге чедир чыжыргана доңмаанда хөй үнген чыжыргананы төө шаап (эригде) үрегдеп туруп берген. Чамдык кижилер чылыг хүннерде безин ылчырады шаап, кактап туруп берген. Бо дээрге ховар үнүштүң үрезинин сыптан тура шаап, хора чедирип турары-дыр. Бо талазы-биле арга даамыллары контроль, хыналда кылбайн турарын кижи кайгаар бооргдур.

Чыжыргананың сывында үрезини бичии кара үүве болур. Ол үрезинин чыжыргана эриг турда кактаарга, күш-биле соктаарга үрезиннер үстүп, чуурлур апаар. Чыжыргана үрезини үрелирге ооң үш чыл иштинде чыжыргана үнмес боор үүве. Чыжыргананы соок 17, 18 градус чедерге ам кактаар, а чылыг турда кактаан кижилерни торгаар ужурлуг. Соок чогуур үези келирге, чыжыргана кактаттынгыр болур.

Чыжыргана элбек үнген черлерден хавдакты дораан долдуруп ап болур. Доңмаанда чеже-даа ыяш-биле соктаарга, чыжыргана дүжер эвес.

Кожуунуң ыяш ажыл-агый чери шак мынчаар харысалга чок болурга кайын боор. Чүүдаа үүве үелиг-ле болгай. Кайы хамаанчок хамык үнелиг катты үрегдеп болбас. Бо талазы-биле ыяш ажыл-агыйының директорун кожуун чагыргазы бурууладыр ужурлуг. Чамдык кижилер буу-хаа кактаан чыжыргананы орус чонга садып, харын-даа соңгаар аппарын садыглап турар апарган. Кожуунуң ыяш ажыл-агыйы боттуг ажылды кылыр болза эки деп саналдыг мен.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

Эмчи болгаш үе

Республиканың кайы-даа кожуннарында эмчи кадрлар чедишпес дугайында «Шын», «Тувинская правда» солуннарга эрткен чайын (июнь айда) материалдар үнген, чаралдар безин парлаттынган болгай. Ында янзы-бүрү мергежилдиг эмчилери херек деп үүвени дыннаткан. Ылаңгыя республиканың чамдык кожуннарында кезер эмчилер чогундан, аарыг кижилер улуг бергедээшкинчерге таваржып турарын билир бис.

Машина-техника өзал-ондаанга таварышкан, дүржок кижилерге бижектеткен, эттеткен согур-шөйүндүзү хечертен аараан болгаш ооң-даа өске, ыяап-ла кезип эмнедир ужурга таварышкан кижилер хөй болуп турарының ужурунда кожуун бүрүзүнге кезер эмчиниң ыяап турарын амыдырал негеп турар.

Эрзин, Тес-Хем республика төвүнден ырак турар кожуннар-дыр. Боларның кайызында-даа кезер эмчи чок. Чамдык кожуннарже херек эмчилерни Кадык камгалал яамызы чорудуп бээрге, эмчилерни чурттаар оран-сава-биле хандырбас, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдал тургузуп бээр дээш дарый хемчег алырынче далашпас, олутпай чоруктуң уламындан эмчилер ыныг черлерден чоруй бээр таварылгалар өөрөш эвес болдур ийин. Бо айтырыг талазы-биле Эрзин кожуун эмнелгечиниң кол эмчизи Родион Чедендейович Оюн-биле беседалажып чугаалашкан мен.

КЕЗЕР ЭМЧИ, ООҢ АЧЫ-БУЯНЫ

— Дээди болгаш ортумак эртемниг эмчи кадрлар-биле хандырылганар кандыгыл, оларның ажыл, амыдыралының дугайында чүү сонуургадым болур силер, Родион Чедендейович?

— Кадрлар-биле четче хандыртынмаан бис. Бисте доктаамал ажылдан турар кезер эмчи чок. Үениң кандыызын, биске кезер эмчиниң чугулазын билип-ле олур боор силер. Бирээде, кожуун төптен ырак, орук-чирик база багай. Эрткен чайын республиканың Кадык камгалал яамызы ховар специалист — кезер эмчини чорудуп берген. Эдуард Монгушович Төре бистиң-биле кады демнежип ажылдаар дээш күзелдиг-биле чедип келген турду. Мен бо эмнелгеге ажылдаа-ла база ыыдыг-ла үр болбадым. Эмчивиске чурттаар бажың айтырыы тургузуп, кожуунуң чагыргазынга бардым. Ынчан бодум база бажың чок турган мен. Ажыы-биле чугаалаарга, ынчан хостут, белен бажың-даа чок турган. Чаа туттунуп турар бажың айтып берген. Доозулбаан тудугнуң кылыр ажылдары хөй, манаарынга үе херек турган. Чурттаар бажың чок болганындан, эмчивис моон чоруй барган. Э. М. Төрения Чаа-Хөл кожуун бодунга ажылдадып алыр дээш бүгү талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургузуп берип турган, ынаар аппарган үүве. Ол ам ында ажылдап турар.

1992 чылдың июньдан бээр кожуун эмнелгези кезер эмчи чок ажылдап келген. Шынап-ла, кезер эмчи чок боорга, дыка берге деп үүвени чоң-даа билип тур. Аарыг-аржыкка таварышкан, бергедээн кижилерни Кызылче чорудар, чедирер-дир бис. Дүрген дуза чедирер албанның машиналарын хүннүнне Кызылче албадап тур бис. Кызыл-биле бо аразында чоруурунга чеже литр кыварчаар материалдар чарыгдап турарывысты, үрелген машина-техникага септелге дээш үндүрүп турар акша-хөреңгини санаары безин бергедээн. Аараан кижилерни Кызыл эмнелгелериниге чедирер чолаачыларга, оларны удеп, орук ара хайгаарап чоруур эмчилерге командировка акшазын база төлөөр апаар үүве-дир. Рынок харылзаадарының берге бо үезинде ынча хөй акша-көпеек чарыгдаары дыка нарын-дыр. Чоннуң кадыкшылы, кижинин амы-тыны дээнде ам канчаар боор, чоруп-ла билир.

— Бо хүннерде чурттаар бажың чок туруп турар эмчилер бар бе, бир эвес бар болза, оларны келир үеде чүү манап турарыл?

— Менээ мүн-не бажыңны берген. Четтирдим дээр мен. Бисте диш эмчизи келген. Ол эмчивис бажың чок. Бээр деп аазап-ла турар. Кажан болуру база билдинмес. Амдыызында ол Бай-Дэгдан кээп ажылдап тур. Алыс төрүттүнген, өскен чери ол болганда, ында төрелдериниг бажыңында үнүп-кирип ажылдап чоруп турар эмчидир ийин. Берге байдалда кижи-дир. Чеже-даа төрели болза, чаңгыс хонук безин өске бажыңга турары шыланчыг, чованчыг. Ону билип турар бис. Григорий Михайлович Оксур чер аразын ыраксынмайн, чонга ачы-дузазын көргүзүп, ажылын эллээн шуудадып ор. Ооң аңгыда ортумак эртемниг беш кижиде база чурттаар бажың чок.

— Кезер эмчи деп бир аныяк эмчи барын билдим. Ол чүү эмчи боор азы практикалап келген эмчи бе, Родион Чедендейович?

— Ийе. Кызылдан сургакчыладып чоруткан эмчивис Владимир Григорьевич Шоршин бо хүннерде кезер эмчивис болуп ажылдап тур. Бүдүн чартык ай ажылдап турар кижи. Болуунуң мергежилиге бердинген, билиндаа шыырак, биче сеткилдиг эмчи-дир. Ооң боду-биле барып чугаалажып болур силер. Солун-даа болгай. Чурттаар чер чогу-биле эмнелгеде чурттап тур. Кезер эмчи-биле кады массаж кылыр эмчи Александр Игнатьевич Шуругин кады сургакчылап келген. Олар чаңгыс өрээлде кады чурттап турлар. Үш ай хуусаалыг келген улус.

Владимир Григорьевичниң ажылдап турары кезин эмнээр салбырга чеде бердим. Боду чогул. Аарыг кижилериниң палаталарын эргип, эллчеглиг хайгаарал кылып чорутканын ажылдакчылары чугаалады. Эмчим үр болдаанда бо келди. Ооң-биле эмнелгениң ажыл, амыдыралының дугайында база эмчиниң бодунуң ажыл плаының дугайында чугаалаштывыс.

— Түр үеде келген болгаш, амдыызында бажың дугайында айтырыг-даа тургузпадым. Аалчылар бажыңынга чурттаар дээрге, өртек-хөлези база улуг. Ынчангаш эмнелгеде бир бичии өрээлде турумчуп алганывыс бо. Эмнелгениң кезин эмнээр салбырының эргезинде 14 орун бар. Чаңгыс-даа хүн оларның бирээзи-даа хос турбас-тыр. Тес-Хем кожуундан база аарыг, айыыл-халапка таварышкан улус кээр. Ажыл чай-шөлээн чок. Дүн-хүн деп үүве чок ажылдап тур бис. Бо эмнелгеге ажылдаан каш хүннеримде чеден ажыг кижи хүлээп алдым. Ынча кижиниң хөй кезин аарыг-човуладан эвес, а өзал-ондактан, айыыл-халаптан кергээн, колдуу-ла аныяк кижилер болуп турарынга сеткилим дүвүрээр, хомудаар-дыр. Кижилер бот-боттарынга үүге ыыдыг каржы, кээргел чок болу бергеиил? Бо бүгү ялымар чок үүлгедиглериниң үнүп турар дөзүн кижи бүрүзү билир. Силер база билип олурар силер. Ону маңаа чугаалааш-даа канчаар. Каш чижектен киирейн. Эң берге кезиишкинин Эрзин чурттуг Май-оол Самга кылдым. Чүрээнче бижектеткен. Боду аныяк, мөге-шыырак, организми быжыг болгаш-ла шыдажып эрти. Келирде байдалы дендин айыылдыг келген — дөрт литр хан чидирген. Ол ам сегээн, кылаштап турар апарган. Тес-Хем кожуунуң О. Шынаадан иштинче, хөрээнче бижектеткен Буян Янчып, Анатолий Ижигин, Александр Эренчин олар база берге байдалдыг келгеннер. Ам оларның кадыкшылы экижип турар. Аарыг кижилериниң байдалын бодунар көрүп, чугаалажып көрүнер даан — дээш, Владимир Григорьевич мени эдертип чорупту. Аарааш, когарааш, кезер эмчиге кестирип эмнеткеш сегип турар кижилер эмчизиниге өөрүп четтиргенни илередир болдулар.

— Бо дээрге үүгле мөөн ажылым эвес, мында ажылдап турар эмчи сестралары Алена Соян, Урана Сарыгбан, Зоя Чапсын, Алефтина Балы оларның база үлүг-хуузудур — деп, Владимир Григорьевич немен чугаалады.

Эмнелгениң кол эмчизи, кезер эмчи болгаш эмчи сестралары янзы-бүрү эмнерниң, шарыг материалдарының чедишпезинге хомудаар болдулар.

Кожуунга кезер эмчиниң ачы-буяны ол хире улуг-дур дээрзин анаа чугаалашкан эмчилеримден, аарыг кижилерден билдим. Владимир Григорьевичниң ол эмнелгеге ажылдадып арттырып алырының дугайында чугаа анаа база болган. Ол эмчиниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузуп, материалдыг, моральдыг деткимчини көргүзүп турган, үш чыл хуусаала ажылдаарынга керээни чарып, кожуунуң чагырга чера-биле дугурушканын Родион Чедендейович чугаалап олурду. Ол айтырыгны чагырга чериниң каш чаар шинтпирлээрин эмнелге коллективи маңаа туваа.

Николай ДАЖЫНМАР беседалашкан.

ТӨРЭЭН ЧЕРЛЕП...

Каяа-даа чоруурга, кандыг-даа чер тускай аттыг боор үүве болгай. Ол аттарның тыптып келгени анаала эвес болдур ийин. Таптыг эскерип, чондан, эң ылаңгыя улуг назылыг кижилерден овааримчалыг дыннаарга шаг-шаанда, кажан-на-бир ол черни адап кааны бир-ле чылдагаанныг болур боор үүве. Ол дээрге төөгү-дүр, ону дыннаарга дыка солун боор үүве. Ынчангаш мен бодумнуң өскен-төрээн черим — Чаа-Хөл кожуунуң девискээринде онзагай аттарлыг, амгы үеде бүгүдеге билдингир, көскү апарган черлериниң аттарын номчукчуларга сонуургадыр бодай-дыр мен.

ЧАРЫННЫГ-АРТ

Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожуннарда Ак-Туруг биле Арыг-Үзүү суурларның аразында Чарынныг-Арт деп адаар улуг арт бар. Ол арты чүге ынчаар адаанын, мен ол чер чурттуг боорумга ыыдыг ийнаан, оладып ашкан санымда-ла, мөөң кады чораан эш-өөрүм ол аттың тыптып келген төөгүзүн айтыраллар. Мен ол төөгүнү та чеже кижиге чугаалап бердим ийнаан .Ол аттың тывылган төөгүзү ыыдыг.

Шаанда үүве-дир. Бир кижи чаңгыс аъдын чидирип алган дээр. Чарын салып көөрге, оор кижи аътты алгаш барган болган. Аъдының изи-биле орук дургаар-ла чарын салып, истеп чоруп-ла орган. А аътты оорлапкан кижи база кончуг чарын көөр кижи-дир. Ол кижи база-ла бичии чорааш-ла чарын салырга, аъттың ээзи истеп чоруп орар бооп-тур. Ол улуг арттың кырынга үнүп келгеш, чарын салырга, аъттың ээзи мырыңай чоокшулап келгеп, ызыргыр истеп чоруп орар бооп-тур. Ол оор оон девидеп, коргуп эгелээн. Кезек бодаңган соонда, кажар арганы сактып келген: оон ыңай аъдының кырынга дедир көрүндүр олурупкаш чорупкан. А аътты ыын ээзи арт кырынга келгеш чарынын салып хөөрге, оорнун бажы дедир көрүп чоруй барган. Моон дедир ээпкеп оор-дур дээш, аъдын дедир дилеп чорупкаш, тыпшайн барган дээр үүве. Ынчангаш бо арттың ады Чарынныг-Арт бооп арткан үүве-дир ийин.

ШАНЧЫ ХОВУЗУ

Чаа-Хөл кожуунда Шанчы деп адаар кончуг тараалаң ховуг бар. Ол ховуга чоокка чедир, мен үүве билип, школага өөренип киргижемге чедир, тараа-даа тарып көрбээн, ээн-куруг ховуг чыткан үүве 1950 чылдар үезинде амгы Булун-Терек суурга «Бурунгаар» колхоз турган. Ол колхозтуң ховуг бригадазының бригадири Ак-Лама Монгуш деп кижи ол ховуга бир дугаар тараа тараааш, аажок чаагай дүжүттү алгаш, ат-сураа алгыш, шаңнал-маклалга кирип турганын ам-даа утпаан мен. Ол ховунуң дугайында дыннаан төөгүм база бар. Ол төөгүнү мынчаар чугаалаар үүве.

Шаг-шаанда Чаа-Хөл монгуштарының ада-өгбезиниге бир кончуг улуг угаанныг ирей чораан дээр үүве. Ол ирей келир үени баш бурунгаар көрүп каар кижи-дир. Бир-ле эртен туруп келгеш, мынча дээн: «Оо, чиктиин але, ооллар! Шанчы ховузу хоорзалыг чыдар, шаа барып тараа тарыыр чер боор бе?». Ол-ла чугаанын утказы амгы үеде амыдыралда боттанып, Шанчы ховузу тараа-биле бүгү Тывада алдаржый бергени ол.

ЧАА-ХӨЛ ДАЛАЙ

База-ла шаг-шаанда ол-ла улуг угаанныг ирей бир-ле эртен туруп келгеш, мынча дээн дээр үүве:

— Чаа-Хөл аксын көөрүмге кандаай чоор, урулгарым, балыктар сектери чыдар аан, шаа барып улуг далай туруптар чер боор бе бо? Ол-ла чугаанның утказы бөгүнгү амыдырал бо-дур.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Өвүр кожуун.

СЫЫН-АДАР СЫНАА

● Хоочун аңчы дугайында

Сыын-Адар Сынааның чогум ады Сынаа Кыргыс кижи. Кувискаал үезинде Иван Сынаа дээр үүве. Сынаа Кыргыс солун кижилериниң бирээзи. Ооң кылбаан ажылы чок. Комсомолдуң Сүт-Хөл райкомунуң секретары, Арыг-Бажыңга организаттаттынган Димитров аттыг совхозтуң даргазы, Хайыракан, Арыг-Бажы суурларга магазин эргелекчилеп, совхозка инек кадарып — чүүнү кылбаан дээр. Ам Сынаа Кыргыстың хары чеден ажып турар. Ынча хөй ангы-аңгы мергежилдерге ажылдап, ынча узун назынны чурттап эткен-даа болза, Сынаа кандыг-даа хүндүлүг ат-алдар сүрбээн. Харын-даа төрээн Хендергезинге кончуг аныяанда Башкы-Тайгадан, Үш-Мөөрүк сыынарындан аннап, диңнеп, айлап-бестеп, каттап, тооруктап өскениниң чону оны «Сыын-Адар Сынаа» кылдыр адай бергени таварылга эвес. Сыын-Адарны Чеди-Хөл, Улуг-Хем кожуундарында аңнаптайгалаарынга ынактар, харындаа найысылал Кызылда-даа таныырлар бар дээрзин билир мен.

Хүндүлүг номчукчу, Сынааны төтчеглекчи деп бодаваңар, ол тайга кежиин четтирер дээш, аң-мөөнни азыраан малы дег ажаар, характаар кижи. 1981 чылдың чайы чаъс-чайыктыг болган. Сынаа баштаан сес кижи Хендергенин Могай-Бажыңга сигеннен чайлаан-нар. Сынаа узун-шыырак болгаш сигеч кезери-ле кончуг кижи. Үжеп сес тонна сигенни кескеш, сараттап алганын учет кылып турган Кызыл-оол Долаановичнин ап алгаш, хүлээп алган бис. Күскээр билип каан мен. Могай-Бажының арга-сынында долгап аскан сигеннер ойбак-ла бүрүзүнде. Улуг аңчы хостут үезинде аңменге сиген кылып турганын Сыын-Адарның өөреникчизи Союп-Адар Сотпа Сүге менээ чугаалады. Сынааның долган каан сигенниң ногаан, экизи ажок. Аң-мөөнни азыраар, ес-түрер, адар-даа кижи бооптур, ыыдыг кижини «малчын»-даа дизе хөөрем чок ийин.

Диңчилер аъттанып турда, Сынаа Кыргыс, ооң Үчүреклен дээр ыды тайгалаксаар апаарлар. Үчүреклен хей-ле ээрер, сылаар, улугулаар, Сынааның үйгузу келбес, дүжүите аң-мөөн, диңнеп-сырбык, от-көс кирер... Хар-назыны улгады берген-даа болза, ол Хендерге бажыңче диңнеп үнүпкен.

Хоочун аңчы ол тайгаларны кончуг эки билир, олча-омактыг келип-ле боор деп ооң чээни Дүзактаар Доспан өгбезинге бүзүрөп орары таварылга эвес-ле болгай. «Сынаа аңнаанда хөктүг кижи: диңнээр дээйде чүгле диңнеп өлүрер, сыынаанда чүгле сыын адар, а өске аңнар таваржырга хойлуптар» — деп, Дүзактаар Туматовичиден дыңнадым. Сыын-Адар Сынааның кара хөк аажы-чаңы база бар кижи. Бир катап «49 хонук» эрттиреп дээн улус Сынааны от кыпсып бээри-биле чалаан. Бажы варып чораан болгаш, ол амырай берген. Аъш-чеминг, арага-дарылыг даалыны эгинге ажып салгаш, Сынаа улустуң баштаан, чевегже чорупкан. Аңчы кижи болгаш, үзүн буттарын хере-хере базыптарга, эзнник-эллээр кижилер эллээн ыраак чыдып калганнар. Чевегдер бетинде хаак кырыиче үне бергеш, Сынаа соонда кижилерге «Чыдыңар!» деп команда берген. Кижилер хар кырынга чыда дүшкеннер. «Бажыңарны харже салыңар!» дээрге улус черни бажы-биле шашкаш, чыткылапкан. Кажар аңчы сүксай бергеш, кырлыг стакан ишти сүт арагазын чык кылып алгаш, «Турунар!» деп команданы берген.

Сынааны чазый, мегечи деп бодаваңар. Ооң политбилин шыырак кижи. «49»-чуларны шепеп, моон соңгаар ыыдыг артык арагалаашкын организаставззын дээш, ырмазын сып турганы ол.

Сыын-Адар Сынаа ынчан Хайыраканга магазин эргелекчилеп турган. Магазинниң артында дыдык черден хоюг чигирни бичии ооллар оорлап, барык-ла чартык шоодай хирезин чок кылып алгаш турда, билип каан, бир ооллу сывыртаарга, суур дужүнда хемче халый берген. Садыгжы Сынаа хемни өрү-куду маңнап, сүгже кижи халый бээди деп коргуп турда, ол оол чээрби хире минута болгаш хем ол чарында таллар араазындан чүүп кээрге. Сыын-Адарың ол оолду арткан чигири-биле шаңнаан чери база бар кижи. Сыын-Адар Сынаа хөктеп-ле чорууп кончуг солун кижи.

Бир чайын Хендергенин Могайга картошка кайгамчык чаагай үнген. Он га чериг холбиле каарры амыр эвес айтыыр. Сынаа баштаан беш эр магазин долганып турда, оларны алгаш, ажылдадырывыска демги беш кижи эки ажылдаан, чаалыг эзт-биле салбыр варгаан Василий Дамдын-оолдан база шаңнал алдылар. Сыын-Адар Сынаа солун-на ийей. Ол ам арыг агаарлыг Хендерге тайгазында.

Кадыргы КЫРГЫС.

КӨЖЭЭ

Көжээ сени көөрүмге, хараадаан дег,
Көгээриниң тудуп алган, хүнче көрүп,
Амыдырал-чуртталгамга, назынымга,
Арат-чонум, ажы-төлүм, кадынымга,
Алдар-аттыг хаан-каган дүжүлгемге
Ам-даа «ханып, өкпедим» деп турган дег сен.
Көжээ сени көөрүмге, талыгырже

Көрген хараан бир-ле ужур сөглеп турар:
Санап четпес, арттар, сыннар ажып чорааш,
Чаа-дайын шөлүнге кээп сөөк салгаш,
Каапканың хайыралыг төрээн чуртун
Катап-катап харап көрүп турган дег сен.
Көжээ сени көөрүмге, өнүүн безик
Ажай-буурул таңдыларга йөрээл салып,
Көрүп көрбээн, изиң баспаан ораннарже
Аътқарарын авыралдап дилээн ышкаш.

Соругдаанның уунче шиглей көрүп алган
Чолун манап, кежиин кордап турган дег сен
Өгбелерим холу-биле тургузуп каан
Өнүр бүрүн тураскаалы меңээ эргим.
Кайда-ла ону кадаан болдур—ында төөгү.
Каш-каш чүс чыл төрел чонум төөгүзү!...
Кедизинде — келир салгал өнчүзү бооп,
Кезээ-шагда туружунга меңге турзун!

Чулдум ЧАП.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЫНАКШЫЛЫ

Радиожурналист, шүлүкчү, сөөлгү үеде калбак чогаал бижиир талазы-биле чедиштиг-ниг базымнары кылып эгелээн Зоя Амыр-Донгактын (Байсалованың) шүлүк ному — «Ийи чүрек» аныяк-өскенниң ынак ному болу бергени чугаажок. Ынакшыл — кандыг-даа салым-таяанныг шүлүкчүүнүң, чуруукчуның, аялга чогаадыкчызының оюп эртпес нарын, солун, ыдыктыг темазы болур. Амыдыралдың адырылбас кезээ, сагыш-сеткилдиг аас-каан, бүргет-бүлүүрүг кайы-даа талазының эдилекчизи болур бо теманы тыва шүлүкчүлер база тус-тус үнеррлиг, ангы-аңгы аялгалардыг ырлап чоруурлар. Оларның аразындан Зоя Амыр-Донгактың үнү база бир ялзы, оон ынакшылы түскай аялгалыг, хөөнүг, делгем болгаш байлак.

«Хайыралыг ынакшыл дээр
Хайым чонум сүзүглелин
Чырык черден өлүгжемге
Шынап черге тыппас мен
бе?»

(арын, 15) — мындыг одуруглар-биле шүлүкчү номчукчуларын бодунуң ынакшылының өртемчейинче алгаш чоруптар. Ынакшылда каас-коя чүве-ле хөй. Ынчалза-даа «Ийи чүректе» код тема ынакшылды, каалама ярыг оруктуг эвес, а ийи чүректің аразында ярыг, шынчы чорук-биле кады, салым-чолдуг аар-берге үскүлежиишиннери, уярал, уларалы кады чоруурун, ыдыг үүле турза-даа, «...шынап черле тыппас мен бе?» дээн ышкаш, салым-чолдуг дилеэшкини ынакшылдың делгемнерниче шүлүкчүнү эжиндирип киргеи. «Ийи чүректе» ынакшыл:

«Күрлаам орта холуң салдын
Күспаан чылыын биле
турдум.
Тыныжыңның чалынындан
Дыжы кулаам кижиргенги...
(арын 27) дөп одуруглар-биле номчукчунуң сеткилин оттуруп алыр. Шак-ла ынчаар шүлүкчүнүң «чылыг күспаа», «чалынныг тыныжы» арындан арыне бистиңдеп чорупта:

Чалыы чүрээн
Мээнин-биле деңге соар,
Чалбыыш болган
Ынакшылың меня чиңээр.
Куу туман
Кударадыр шуглап алган
Бүргет хүнү,

Бүгү чуртту уттуптар мен. (арын 34) — дээн ышкаш «Ийи чүректің» ынакшылынче номчукчу «бүгү чуртту» уттупкаш шымнып кирер. Ынакшыл эрэмиинге тааладың эжиниишкинин кылып чораан, кижи шүлүкчүнүң ынакшылының оруунга таварышкан языбүрү үүлелерни эртер. Ону автор:

Чүгле сен дээш амыдырал
тереңиниң
Чүүл-бүрү өнүүг суунда
эштип чор мен...

(арын 35) — деп сеткилин шын ажыдып, ол бодалдарны номда өске шүлүктер-биле бадыткап турар. Оон-биле ынакшылы дээш сагыш човаан, чуртталгазын чүгле ол ынакшылга бараалгадыксаан күзелди, ол ынакшыл чүгле бодунуу болуп арттырыксаан, бердингеи кижиниң сагыжын:

Өлүрү мээ коргунчуг-дур,
чүте диве,
Өртемчейге чаасканы калыр
сен бар-дыр сен...

(арын 36) деп одуруглар чиге болгаш өндүрү-биле айыткап турар. Мында бир чүректің чуртталгазы өскезинге кайы хире салдарлыын, оон үнезиниң күштүүн илергейлеп турар. Ынакшылдың төнүг чок күштүү, оон кезээде өске бүгү өртемчейден ылгалдыын:

Эжиниң сээн карактарың
Эгинр шагда кайгаза-даа
эриклее мен.

(арын 29) — деп чаагай сестер илередип, чүгле чаңгыс ынакшыл кижиге эриклее арларын тодарадып турар.

Ынакшыл ийи чүректің таалалы, чоргаралы болурундан ангыда, ол ийи чүректің дүвүрели, кударалы база болу бээрин номда хөй шүлүктер тодарадып турар. Шүлүкчүнүң «амыдырал үүл-бүрү өнүүг суунда эштип чор мен» диген сестеринде «амыдырал» деп сестү «ынакшылдын» деп сес-биле солуптар болзувусса, аңаа 3. Амыр-Донгактың хөй шүлүктери чедингир кыйгыны бээрлер. Сөөлгү үеде хөй аныяк авторларның шүлүк чогаалдары үнүп турары мактанчыг. Оларның иштинден Зоя Амыр-Донгактың ынакшыл темазынга бижээн шүлүктерге чоок, амыдыралчы бүдүүтүү-биле ылгалып турар. Мында хөрээжен кижиниң уян сеткили, ие чүрээ, кыс бүзүрээчели, эр улуска бодаарга бүгү-ле чүвени чүрээнге чоок, өөрүшкүлүг-даа, муңгаранныг-даа кылдыр медереп чаңыккан кол шимчээшкинни киирип турар.

Шүлүкчү сагыш човаашкынныг, чаагай сеткилдиг овур-хевирлер-биле ынакшылга бола таваржы бээр чарлыышкынныг доң сеткилдің ажыдыышкынарын эвээш эвести номунда киирген:

Чинге, чараш салааларын
тудуп алдым—
Чиглеп баткан хемниң суу дег
соок болчук.

(арын 35) — мында кандыг-даа ынакшыл сеткилди чылдып шыдаазы илдең. База бир шүлүкте ынакшылды каапкаш бааргa:

Өжүрбес дээн идегелим
имизиче
Кара сутну хайыра чок
саарыпкаш.
Хая көрбейн, хаттан дүргеи
чоруй бардың

(арын 16) — деп хомудаазадаа «сенээ хайын чаннар деп мен» — деп, ынак чүрек бодун туттунуп, амыдыралга быжыгланып турарын чугаалаан.

Кандыг-даа шүлүкчү, өң шинчилеп эгелеп чоруур от-көс дег чалыы чүректер, боттарының эге базымнарын ынакшылдың ындыны-биле эгелээри чажыт эвес. Шүлүкчү Зоя Амыр-Донгактың «Ийи чүрээ» ындыларга өөредилгиг, ажык-дузалыг ном деп билдим.

«Ийи чүрек» мактаалдыг чогаалдары-биле кады, чамдык шүлүктерде ам-даа даштын додарлаар, иштин чамаар черлериг ном дээрзин база утпаалыңар. Шүлүкчүнүң ынакшылының чедер-четпезин кастаннап, сайгарылга кылыр сорулганы салбаан мен. Ынчалза-даа шүлүкчү ынакшыл темазынче хөлчок ханылады бергении эскерип, ол темага хамаарыдгалыг чогаалдарга черле доктаарын күзедим. Ынакшыл темазы шүлүкчүге ам-даа делгем болалдарны, сагыш-сеткилдің чаа-чаа ажыдыышкыннарын бээр дээрзинге ынаныжым улуг. Оон-биле номда далаш-биле бижиттингеш, ужур-утказы чедир ажыттынмайн барган чамдык одуруглларга, шүлүктерге доктааскадым. «Өлүг ынакшыл» (арын 16) баштайгы ийи, сөөлгү дөрт одуруглардың, «Кемни уткаш» (арын 37) деп шүлүктүң, «Дөзээрің кай» (арын 49) — коорай кижиниң ынакшылына каразыышкынның, 52-ги арында:

Этке ынак эпоханың
хамчык аарыы
Эжим-биле найыралды
будап каапты —

дээн одуруглар ышкаш, утказы биллинмес шүлүктер авторга боданыр үени негээр боор. Оон ыңай код нуруузу ынакшыл-биле холбашкан лириктиг үзел-бодал сиңген чогаалдарда, ылаңгыя эр улуска хамаарылгалыг каржы-дошкун сестер кире бергени хомудаңчыт:

Эр-ле болган кижи бастыр,
(арын 17)...
Чүс-даа эрлер кедереж,
(ол-ла арында)...
Хинчек ээзи сагыжы бак
эрлер ышкаш (арын 22)...
Азыт черге
Менээ душа бодуп шоруп
(арын 29)...
Дайзынымны
Таптаваанда хым хаамас
(арын 29)... Кижи бодаарга, ынакшыл ийи чүректен тургустунгу дет, бирээзи эр чүрек болбайн канчаар. Ахты ак, караны кара деп сеглеп өөрени бергеи үевисте чогаалга-даа дорт, чаге сестер херек-ле ыйнаан, ынчалза-даа шүлүкчүнүң чечен-мергени, чедингир арга-дары ол-ла каржы-дошкун сестерни канчап өске хеп-биле хепкерип турган, ол-ла утканы маадырынга чоп чедирип болбас деп. Ең-не уян, чымчак, бөдүүн сеткил шүлүкчүге, оон сес-домзанга турар деп бодаар мен.

«Ийи чүректе» чеден тос шүлүктериң ынакшыл темазынга хамаарылгалыгларның дугайында чугаалап ора, черле ниити ном утка-шынар, чеченмерген талазы-биле номчуттунгур шүлүк чогаалдарлыг болганын айытса эки.

Ыржым.

Ыглаксанчыын, ырлаксанчыын,
Ыстаан чүрек
Ынакшылды кордавышаан...

(арын 36) — дээн ышкаш шүлүкчүнүң ынакшылы, моон соңгаар «Ийи чүректен»-даа онзагай ыглаксанчыг, ырлаксанчыг чогаалдарны биске бараалгадыр боор деп кордаашкынныг артар идегелди берип турар. Зоя Амыр-Донгактың «Ийи чүрээ» бистин аныяк шүлүкчүлеривистің аразында быжыг чүректиг чогаалдарының бирээзи кылдыр тыптын кээп, келир үеде эки уламчылаашкынның идегелин берип турар чогаал.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

КАЛЧАН-ХООРНУ КАНЧАП ЭГИДЕРИЛ?

1987 чылдың август айда Эрзин районуң Нарын көдээ Советтің девискээри Качык деп черге малчынгырының наадымы болуп эткен. Ол малчынар наадымында улуг аттарың чарыжын 15 км ыракка салган. Нарын көдээ Советтің хамаатызы Владимир Бавуунуң 3 хардыг калчан-хоор аңды улуг аттар аразынга ийи дугаар черни алган, а ынчан бир дугаар черни «Чаа орук» совхозтуң чылгычызы Сергей Ыналайның аңды алган. А Сергей Ыналай калчан-хоор аттты бир дугаар Качыкка көргеи ол.

Качыкка малчынар наадымы доозулган соонда, 3 хонгаанда дамчыр чугайдан илереп турары-биле калчан-хоор аттты «Нарын» совхозтуң малчыны Седипков Дашнямның бир аңды-биле катай Моолдуң Завхан аймактың Баянтэс сумузунуң хамаатылары Давахгийн Энтайван биле Чимэддорж ийи оорлап аппарган, «Баянтэс» күрүне ажыл-агыйының чылгызынга салган. Ол аттты ынчан чылгычы Санмитив хүлээп алган. Санмитив дээрге Баянтэс сумузунуң начыл мегези Доржгатавтың акызыдыр. Оон үр-даа болбайн Баянтэс ажыл-агыйның чылгызындан демги калчан-хоор аттты Шытар деп кижи алган, оон Шытардан 1988 чылдың шагаа байырлалының үезинде база-ла ол-ла сумунуң хамаатызы Очурбат (Баянтэстің хамаатылары «чолдак Очурбат» дээр чүве, чогум боду чолдаксымаар кижи) деп кижи дилеп алгаш Хөвсөгөл аймактың Цэцэрлег сумузунуң хамаатызы, багжы Хишигбат деп кижиге аппарып берген. 1991 чылдың июль айның 11—13-те Улаанбаатар хоорайга МАР-ның 70 чыл оюн таварыштыр улуг байырнаадымынга бистің Тывадан делегация база барган, оларның аразында бистің Эрзин райондан «Чаа орук» совхозтуң чылгычызы Сергей Ыналай база турган.

Сергей хүрешке ынак болгаш Улаанбаатарга хүрешти эгезинден эгелээн шүлүгеи мегеге чедир төндүр көргеи түве. Стадионга хүреш көрүп олурда, ынчан 512 мегеден 16 шыырык меге арткан турда, стадионче мурнаан чарыш аттарын шаннапмактаар дээш киирип келген. Бир дугаарында Нарындан Владимир Бавуунуң калчан-хоор аттың баштап киирип келгении Сергей Ыналай ол-да дораан таныан. Нарының 114 деп хаан таңмазы хевээр. Ынчан 114 деп хаан сайның кырынга үш-булуңчук хап хаан турган, ынчалза-даа эрзи таңмазы көскү хевээр артын калган.

Нарының калчан-хоор аңды Моолдуң 70 чыл оюн таварыштыр байыр-наадымынга (35 км ыракка) 600 ажыг аттың чарыштырарга, аңаа бир дугаар черни алган.

Черле ол чайын наадымы эгелөөрниң мурнуу-хонуктарында 10—15 км хемчээлдиг ыракка чарыштырарга ол калчан-хоор аттың мурнын кээп турган деп менээ эзээн хөй моол хамаатылар чугаалаан. Ынчан Сергей Ыналай ол аттың Моолда турар ээзин, ким деп кижиниң холунда турарын билип, көрүп алган. Ол болза Хөвсөгөл аймактың Цэцэрлег сумузунуң хамаатызы Хишигбат. Хишигбат ол наадымга дыка хөй чүүлдер-биле шаңнаткан. «Шаңнаалдарының аразында чүгле машина чок болган» деп моол хамаатылар чугаалажып турган. Ол-да чылын, 1991 чылдың 9-10 ай үезинде калчан-хоор аттың Цэцэрлэгдеи маңнаашы, Качыктың ындында Цэрэггийнгол деп черге дезин кээп турда, Хишигбат эзээн хөй улустар-биле соондан сүрүп келгеш, дедир аппарган.

1992 чылда ол аттың Хөвсөгөл аймактың байыр-наадымынга бир дугаар черни алган, а 1993 чылда 7 айның 26-28-те Завхан аймактың 70 чыл оюн таварыштыр 400 ажыг аттты база-да 35 км ыракка чарыштырган. Аңаа база-ла Владимир Бавуунуң аңды эрткен.

Бо мээн бижип турарым калчан-хоор аттты Нарын көдээ Советтің чону биле Завхан аймактың Баянтэс, Тэс сумуларның хамаатылары шупту дыка эки билир. Чогум Хишигбат бо аттың өзулуг ээзин Нарын улузундан сураглап айтырып турар дээр чорду. Бо талазы-биле моол хамааты Батаргийн Пүрэвсүрэн база чугаалады.

Калчан-хоорну ам канчап эгидип алза эки? Сүмнеп чүл? 1994 чылда 10 хардаар. Ону эгидер аргазын көрге кандыгыл?

Даваа МӨНГЕ-БАИР.
Эрзин район.

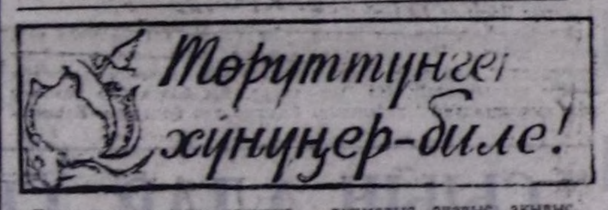

Бистің эргим ынак оглуус, дуңмаус, ачаус, акыыс, дваймыс, база кыргаи-ачаус болур **Хөвсөмей Сагбаллаевич САТ** Чөөн-Хемчиктің Даңыр-Шемизинни Күскелиг-Хонаш деп черге төрүттүгениидеи бээр 1993 чылдың ноябрь 18-те таптыг-ла 55 харлаар.

Сат Хөвсөмей «Хүндүледдің Демдээ» орденниг, «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдың эзилекчизи. Ол ийи оолдуң болгаш ийи кыстың адазы.

Хөвсөмей Сагбаллаевичиге төрээн хүнүң таварыштыр үүректериис ханызындан изиг байыр чедирип, каң дег калык чаагай болурун, улуг аас-кежиин күзеп тур бис.

Дуңмалары: Байлак, Бичии, Ранса, Олег, күдээн — Алексей, кеин Мая, чээн Тимур, кеин Ларса, Лена, күдээн Алексей Владилен, Леана, Менгидек Агым, Белек-Байыр, Оксана, Альбина, Света, Алёна, Аяс, Хеймер, Чечек, Чаган, Айдын, Сергей, Эрес

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЫЛАР, УЖУРАЖЫЫЛЫҢАР!

Тыва Республиканың найысылалында дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар ажы-төлүвүс-биле ужуражылга

1993 чылдың ноябрь 26-да

Кызыл хоорайның Улусчу чогаадылга бажыңынга 14 шакта эгелээрин Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы дыннадып тур.

Мөңгүн-Тайгадан бүгү сургуулдарны болгаш чангыс чер-чуттугларны олче чалап тур.

КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ.

«Шын» солуннуң буяны-биле

САМДАҢ ПАРЧЫҢНЫ АГАРТКАН

«Агартынмаан контр» деп эгелиг үүлүү 1993 чылдың апрель 20-де № 73 «Шын» солунга «Төөгүнүң балалчак арыннары» деп рубриканың адазыта пардаан. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук яамызының архивинде чыдар материалдарга үндезилээш, ол үүлге мынчаар бижээн:

«Тыва Республиканың Дээди Советинің Даргазының оралакчызы М. С. Көдөв даргалаан тускай комиссия бо айтырыгже эглип, ынчангы КАК-тың болгаш ИХЯ-ның архивтериге сайгарылга кылыры чугула апаргандыр. Оон башка хөй кижилер солуннарга, сеткүүлдерге, чагааларынга, дилеглеринге мынчаар бижип турар: «Репрессия чылдарында сураг чок баргаи, тудуп аппарган». Олар Самдаң Парчыңны халаптыг салым-чолуг улешкеи чайлаш чок» деп үүлдүн сөөлгү одуругларынга дем-деглээн мен.

Солунга материал үнгеи дораан-на Тыва Республиканың Дээди Советинің Президиумунуң репрессияга таварышканнарны агартыр талазы-биле айтырыгларны дорт шинтпирлеп, харылап турар специализи, Тыва Республиканың улус депутады Базыр Даваевич Монгуш ук үүлүү кичээнгейлиг көрүп, Самдаң Парчыңның ажы-төлүнүң дилеглерин сайгарып көөрүн, чогуур хемчээн алырын хамаарышкан органнарга сүмелээн.

Оон түнеликтиг Тыва Республиканың прокурорунуң бирги оралакчызы Сергей Николаевич Абрамов ук керекти 1993 чылдың май 31-де сайгаргаш, ону эде көөрүнүң чугулазын бадыткап, Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразынче саналды киргеш, хөй чылдарда дүжүметсиг чоруктуң уржуунда архивке чыткан төөгү документилерин Москваже чорудупкан.

Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразының кылдыс эргелекчизи Н. Н. Ильинаның 1993 чылдың июль 26-да ат салган харыы бижинде Самдаң Парчыңның чангыс оглу Даасыржапын уруу Любовь Даасыровна Самдаң алган. Ында бижээни болза: «Самдаң Парчың Пыжының хөрээн кичээнгейлиг сайгарып көрдүвүс, оон кылган кандыг-даа кем-буруузу чок деп түнелди кылгаш, агартыр дугайында саналды Россия Федерациязының Дээди судунче чоруктувус. Дээди суд силерге харыыны бээрин дыннаттывыс».

Самдаң Парчыңның чоок кижилериилеи чангыс уруу болгаш оглунуң арткан ажы-төлү ол харыыны алгаш, карактыгыны өттүр тодаргай чырык көстүп келгеиинге өөрүп, бүзүрел-биле манап турганнар. Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазының бирги оралакчызы В. И. Родченко 1993 чылдың сентябрь 7-де ат салган харыы бижикти олар алган. Ында бижээн болза: «РСФСР-ниң Кеземче кодексинің 58 үүлүүнүң 10 пунктузунуң 1-ги кезээ-биле болгаш 59 үүлүүнүң 7 пунктузунуң 1-ги кезээ-биле буруудаттырган. 1903 чылда төрүттүгеи Самдаң Парчын Пыжының үүлгеткен кандыг-даа кем-буруу чок болганын Россия Федерациязының Дээди суду балыткап, ону долузу-биле агарткан».

Тыва черге халаптыг болгаш каргыштыг чылларда политиктиг репрессияларга нүүлдээшкин-биле таварышкан бүгү кижилерни бүрүн агартыр, оларның ярыг аттарын эгидер ажыл бистің республикада ам-даа эрегей чорун турар. Чижээ, 1932 чылда ТАР-ның Чазааның доктаалы-биле 12 кижиниң, ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң доктаалы-биле 4 кижиниң шиттырген хөрээн бадыткаан турбуже, 1932 чылда политиктиг репрессияларга таварышкаш, боолаттырганнар чок деп, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук яамызының медээзинде айтып турар. А ол-ла чылда 126 кижини Тываның девискээринге тудуп хоругдаан дугайында чажыт бижикти Коминтерниге киргеи турбуже, чүгле 3 кижини политиктиг херек ужурунда кеземе харысалгазынга киргеи деп санап турар. Ол ышкаш 1940 чылдың күзүнүнде «конгрдар» деп туттургаш, боолап өлүрер кылдыр шиттиргеи Ак-Туруг чурттуг Монгуш Көк-ооллуң, Монгуш Базырның, Монгуш Сайыының, Кызыл-Даг чурттуг Монгуш Намнаның, Монгуш Түмен-Байырның хөрээ 1965 чылдан бээр Тыва Республиканың Айыыл чок чорук яамызының, Тыва Республиканың прокуратуразының, Тыва Республиканың Дээди судунуң аразынга бөгүнге чедир «көжүп чоруп турар».

Тыва Республиканың Дээди Советинің чанында комиссия моон соңгаар тодаргай дээштиг, шиитпирлиг болгаш буянныг ёзу-биле ажыллаарын күзээр-дир мен.

Николай КҮНЧҮН.
«Мемориал» ниитилелдің баштаар черинің кежигүнү.

ХЕРЕК АПААР ЧАДАВАС

Үеиин бергези-даа ындыг, тыва кижиниң шаандан тура чаңчылында-даа ындыг: артыжанып, ном аштырып алыр. Мен чоокта чаа угбажбиле Улуг-Хем кожуунуң Хайыраканда лама башкы Серенотка барып, ном номчудуп алыры-биле херек кылып чордувус. Чоруувустун аайлашпааны-ла ол боор, баарывыска башкының хүлээп албас хүнү болганы шида ажылдакчылары чугаалады. Чорук чораан улус далаш-биле дедирээр ужурга таварыштывыс. Бистер ышкаш лама башкыга ном номчудуп алыр дээн кижилер республиканың хоорай, суурларында бар болбайн аан. Ынчангаш оларга Хайыраканда хүрээ-дуганның ажылдаар чүрүмүнүң дугайында соонуургадыйн, херек апаар магатчок. Хүрээ-дуган среда, четверг, пятница хүниериде 9 шактан 5 шакка, а суббота, воскресеньеде 9 шактан 6 шакка чедир хүлээп алыр болду. А дыштаныр хүнери — понедельник, вторник.

Кышкы үеде аарыг-аржык кижилерге ынай-бээр артыжары берге болгай, ынчангаш мен ышкаш артык чорук кылбазы-биле мону чонга дыннадып бижип одур мен, чонумга дузам-даа болур ыйнаан.

Часкал ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

01 дыннадып тур

СИГЕНИН ӨРТКЕ БЕРИПКЕН

Чуртталга бажыңнарында болгаш хоорай, суурларда болуп турар өрттер улуг дүвүрелди болдуруп турар. Өрттү өй-шаанда өжүрериге профессионал өрт кезектериндеи черниң ыраагы, оруктарның багай байдалдыы, телефон харылзаазының чогу дыка шаптыктан турар.

Улус ажыл-агыйының объектилерин, оон иштинде көдээ ажыл-агый объектилерин өрттен камгалаары күрүеннің өрт-хайгаарал албанының эң кол болгаш нарын айтырыгларының бирээзи. Өрткe дедиги хөй мал чемнери, тудуглар, техника, тараа шаңнары болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый эт-хөреңгизи алзып турар. Ол дээрге бир дугаарында ажыл-агый удуртукчуларының өртке удур хемчеглерни албайн турарындан ындыг болуп турар. Чыл саныда-ла каш-каш топна мал чемнери өртке узуткаттынып келген. Бо чылын базала байдал мурнуудагызындан дээредеваан. Республиканың совхозтарында эрткен чылын 183 тонна сигеи өрттеигеи болза, бо чылын 188 тонна мал чемни өртке хын калган.

Чылдан чыаче көдээ ажылагый объектилерин суг-биле, телефон харылзаазы-биле, өрт өжүреринің бөдүүн-херекседдери-биле хандырары шинтпирлеттинмейн келген. Бо чылгы хыналда түүн көргүскенил? «Дөң-Терезин», «Шамбалыг», «Кара-Хаак», «Көк-Тей», «Кара-Булуң», «Межегей» ажыл-агыйларда сиген шыгжаар черлер ангыландыр чардынмаан, таннылдары болгаш телефоннары чок, сигенин өрт айылын болдурбазының дүрүмнерин хажыдып турган садган. Мал чемнинің четчиринден кыштаглаашкының эки эртери хамааржыр деп чүвеин кижи бүрүзү эки билип турган-ла, мал чемни шыгжаарда ындыг харысалга чогу кончуг четпес.

Бо күзүн сентябрь 3-те Барыын-Хемчик кожуунуң Шивилиг-Даг деп черге 40 тонна, Хөнделециң Сайлыг-Хая деп черге 12 тонна сиген өткеалыскан. Октябрь 5-те Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Малчын» совхозунуң 56 тонна сигеин бичии ургларының от-биле тенектенгениниң түнеликтиде өрттенген. Улуг-Хемниң Арыскаңга өрт өжүрүкчүлери дүрген келгениидеи сигенни харыдаа камгалаан алган.

Мооң-биле холбаштыр бөдүүн мал чемнерни шыгжарының дүрүмүн база катап сагындырып көрейн. Сиген складтары сараттардан 15 метр ырак черге 4 метр хемчээлдиг диликдек кылдыр чардынган турар ужурлуг. Сиген сараттарының аразы 20 метр болур, оны долгандыр 4 метр ыллыр чарын-каар.

Хуу өрегелерде сиген база-ла өрттеиин турар. Чижээ, Чыраа-Бажының чурттакчызы Монгуштуң 15 тонна сигеи, Байгаакының чурттакчызы Түлүштүң 4 тонна сигеи, Аксы-Барлыктан Сааяның 6 тонна сигеи отка баргаи.

Үстүде чижекке киргеи өрттериің болуп турар чылдагааны — бичии ургларының от-биле ойнааны база улуг кижилериің от-биле овааримча чок болганының түнелги. Мал чемнерни кайы хамаачок, шын эвес кадагалап турарындан өрттер бо-ла болу бээр.

Бо түүлдеи ажыл-агый удуртукчулары улуг түнелдеи боттарынга үндүрер ужурлуг.

Эрткен тос айларының дургузунда республиканга ниитизи-биле 636 өрт болган, од санда 33 өрттү сагыштыы-биле салган. Өрттерге 10 кижи амытынындан чарылган. Хөй өрттер чуртталга бажыңнарында болуп турар, аңаа шулуг 349 өрт үнгеи, когаралы 35 миллион рубль болган.

Галина ОНДАР.
ИХМ-ниң өртке удур болгаш айылы-камгалал албаныың кол специализи.

ХООЧУННАРНЫ УТПААЛЫҢАР

Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суурда кыргыннар чурттаар школа-интернат бар. Аңаа кымны келбес дээр, дөргүлтөрелиннге-даа ужуражып келирлер бар, азы аңаа-ла бистің амыдырал-чуртталгавыстыдаа сонуургап келирлер бар.

Чоокта чаа бистиннге Чодураада чурттап турар Байыр Айдынович Хертек чедип келди. Ол база болганчок-ла маңаа аалдап келир кижилериниң бирээзи. Болуунуң үечергезиниң хөй кезии мында бооргa ындыг-даа ыйнаан, борта келгеиде бисти черле ойбас кыргаи.

Байыр Айдынович Хертек 1924 чылда Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг сумузунга төрүттүгеи. Ада-нези арат ажыл-агыйлыг чораан болгаш, Байыр чажыдан-на ажылгыр, эрес, кежээ оол боор өзүп келген. 1935 чылда Көп-Сөөктүң, а ол-ла чылдың күзүнүнде Кызыл-Мажалыктың эге школазынга өөрени бергеи. 1939-1941 өөредилге чылында Кызылдың каттышкан школазынын башкы салбырынга. 3-ку курска чедир өөренип чорда, Байырны өске үш эжи-биле аревэни даалга ёзугаар Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожуунларже ажылдадып чорудупкан. Оон соонда 1945-1953 чылларда Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожуундарының сул-прокуратуразынга истекчилеп, а кажан 1953 чылда Мөңгүн-Тайга кожуун дүжерге, Чаа-Хөл, Ийи-Тал, Чааты, Жданов аттыг совхозтарга тулуг бригадирлеп хөй чылда ажылдаан.

Байыр Айдынович Хертек тулуг бригадирлеп турган, дыка-ла хөй тулугларны ажыглалче киириштиргеи. Чижээлээрге, Ийи-Талда өөреникчилерниң улуг даш интернаты, Чодураада 250 олуттуг даш Культура бажыны база Ийи-Тал, Чааты, Чодураа, Чаа-Хөлде хөй-хөй чуртталга бажыңнары дээш, чежезин саныар боор.

Байыр Хертек ажыл-ишке кызымза, берднигени-биле эшөөрүүн, чонуун түнелдүүлин, бүзүрелин чаалап ап, «Күш-ажылдың хоочуну» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Дыотык ДОНГАК.

КАТАП КӨӨРҮН ДИЛЕП ТУР БИС

ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Даргазы турган Адыг-Тюлюш Хемчик-оол баштадыр эң чоок элээн каш өөредиринис «контрлар» деп бууруудаттырган, каржы-дошкуну-биле шиитпирген чүве. Буруудаттырган, шиитпирген, боолаттырган Биче Хурал Президиумунуң Даргазынга чышыыр көргеш, мээн ачамны база үш чыл ажыг үеде хосталгазын кадып, каза-бажыңнаан. Ачам хөөкүйүү агарткан дугайында 1992 чылдың август 7-8 күннеринде хөй кижилеринің аразындан номчаш, кижиниң сагыш-сеткили аажок өөрүүр чүве чорду.

Ачамның акылары Алдын-оол Кыргыс, Ширинин-оол Кыргыс Тывага ханныг репрессиялар үезинде Хемдергешин Могай деп черге чурттап олурда, оларны тудуп аппарган. Олар ол олчаан ледир ээп келбейн барган. Оларны агарткан дугайында дыннадыг амга чедир чок. Бо кижилериин — мээн төрелдериниң херектерин архив документилериилеи дилеп тываарын, хаалдазын кылырын Тыва Республиканың айыыл чок чорук сайыды генерал-майор Ч. А. Улумбарадан улуу-биле диледим. Дерзин репрессиялар үезинде туттурган, өс чок читкеи кижилериниң хөрээн тыварынга Тыва Республиканың күрүне архивинің ажыллакчызы төөгүчү Н. Кунчүн, журналист А. Дутержаа дузалаар дээрзинге база идегээр бис.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун,
Хайыракан суур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000.

Тургузуукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеи кижилер күлээн алыр ер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амылыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; көлээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-38-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-38-82; 3-34-57; өскүлер — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23 үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейи барганда — 3-57-02, 3-18-84; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чаңында парлалганыг, медээлерниң костуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинче бурутеттинген.

Бурутеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле аңгыча-бар болуп Айыттынган фактылары, санары болгаш өске-даа ажыглыглары үзеп авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Индекс 54240. Чагыг № 218.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаяк» № 363505.

КИНО

НОЯБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ээремчигей дузаанда» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ: «Аас-кежиин чок угбашкылар»** 10.30, 12.40, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аннар чагырыкчызы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Изиг үүректиг кыстар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Дапланзының тоолдары» 9.00 шакта; **«Бистің ыыгуур салгалывыс»** 10.50, 13.50, 17.10 шактарда.

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу, республика эмнелгезиниң болгаш Кызылдың № 2 поликлиникаының коллективтери, профсоюзтар комитеди № 2 поликлиниканың терапевт-эйчизи

Наталья Николаевна
САНДЫК-АСКИРОВАНЫҢ

озалдакка таварышкаш, мөчээнин дыннатпышаан, оон төрелдериге болгаш чоок кижилериге хамы кажыгларды илерелип тур.